

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитеті

Republic of Kazakhstan Ministry of Science and Higher Education
Committee on Language Policy

Республика Казахстан Министерство науки и высшего образования
Комитет по языковой политике

«ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖУРНАЛЫ

«TIL ZHANE KOGAM»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC ELECTRONIC JOURNAL

«ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ»

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

№1 (61) 2025

Астана, 2025
Astana, 2025

Алғашқы есепке қою нөмірі мен мерзімі: 2003- Ж; 27. 05. 2002 жыл
«Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы куәлігі берілген.

Куәлік нөмірі: №KZ68VPY00111810

Атауы: «Тіл және қоғам»

Шығу жиілігі: жылыны 4 рет

Тілі: қазақша, ағылшынша және орысша

Тақырыптық бағыты: халықаралық ғылыми электрондық журнал, Лингвистика және жасанды интеллект, Терминология, Тіл оқыту әдістемесі

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс жақын шетелдер

Бас редактор
Ә. ҚАБА

Жауапты редактор
Г. ТУСУПОВА

Редакцияның
мекенжайы:

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сауран көшесі, 7А,
til.qogam@tilqazyna.kz

Primary registration number and date: 2993-ZH; May 27, 2002

A certificate of re-registration of the periodic printed publication has been issued by the Republican State Establishment «Committee of Information of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan»

Certificate number: №KZ68VPY00111810

Title: «Тіл және қоғам» (*Language and Society*)

Publication frequency: 4 times a year

Languages: Kazakh, English, and Russian

Thematic focus: International scientific electronic journal, linguistics and artificial intelligence, terminology, language teaching methodology

Distribution area: Republic of Kazakhstan, near and far abroad

Первичный регистрационный номер и дата: 2993-Ж; 27.05.2002 год
Выдано свидетельство о повторной регистрации периодического печатного издания Республиканским государственным учреждением «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан».

Номер свидетельства: №KZ68VPY00111810

Название: «Тіл және қоғам» (*Язык и общество*)

Периодичность выхода: 4 раза в год

Языки: казахский, английский и русский

Тематическое направление: международный научный электронный журнал, лингвистика и искусственный интеллект, терминология, методика преподавания языков

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Отандық ғалымдар

Ербол Тілешов	<i>ф.э.к.</i>
Шерубай Құрманбайұлы	<i>ф.э.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі</i>
Шалабай Бердібай	<i>ф.э.д., профессор</i>
Балқия Қасым	<i>ф.э.д., профессор</i>
Бекжан Әбдуәліұлы	<i>ф.э.д., профессор</i>
Бағдан Момынова	<i>ф.э.д., профессор</i>
Алмагүл Әділова	<i>ф.э.д., профессор</i>
Раушан Авакова	<i>ф.э.к.</i>
Гүлнар Мұратова	<i>ф.э.д.</i>
Зейнеп Базарбаева	<i>ф.э.д., профессор</i>
Гүлнат Абикенова	<i>ф.э.д.</i>
Бекен Сағындықұлы	<i>ф.э.д., профессор</i>
Орынай Жұбаева	<i>ф.э.д., профессор</i>
Жанна Оспанова	<i>PhD</i>
Болат Хасенов	<i>PhD</i>
Әсел Орманова	<i>PhD</i>

Шетелдік ғалымдар

Валентина Маслова	<i>ф.э.д., профессор, Беларусь</i>
Рустам Шадиев	<i>PhD, профессор, ҚХР</i>
Марина Пименова	<i>ф.э.д., профессор, Ресей</i>
Алима Перниязова	<i>ф.э.д., профессор, Өзбекстан</i>
Аян Экрем	<i>ф.э.д., профессор, Түркия</i>

EDITORIAL BOARD

Domestic experts

Tilshov Erbol
Kurmanbaily Sherubai

*Candidate of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy,
of Sciences of Kazakhstan*

Berdibai Shalabai
Balkiya Kasym
Abdualiuly Bekzhan
Bagdan Momynova
Almagul Adilova
Rashan Avakova
Gulnar Muratova
Zeynep Bazarbayeva
Gulnat Abikenova
Beken Sagyndykuly
Zhubayeva Orynai
Ospanova Zhanna
Khasenov Bolat
Ormanova Asel

*Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
PhD
PhD
PhD*

Foreign experts

V.Maslova
R.Shadiev
V.Pimenova
A.Perniyazova
A.Ekrem

*Doctor of Philological Sciences, Professor (Belarus)
Doctor of Philological Sciences, Professor (China)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Russia)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Karakalpakstan)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Turkey)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Отечественные ученые

Тілешов Ербол
Құрманбайұлы Шерубай
Бердібай Шалабай
Қасым Балқия
Әбдуәліұлы Бекжан
Момынова Бағдан
Әділова Алмагүл
Авақова Раушан
Мұратова Гүлнар
Базарбаева Зейнеп
Абикенова Гүлнат
Сағындықұлы Бекен
Жұбаева Орынай
Оспанова Жанна
Хасенова Болат
Орманова Әсел

*к.ф.н.
д.ф.н. профессор, академик Национальной академии наук Казахстана
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н.
д.ф.н.
д.ф.н. профессор
д.ф.н.
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
PhD
PhD
PhD*

Зарубежные

В.Маслова
Р. Шадиев
В.Пименова
А.Перниязова
А.Экрем

*Доктор филологических наук, Белорусия
Доктор филологических наук, профессор, Китай
Доктор филологических наук, профессор, Россия
Доктор филологических наук, профессор, Каракалпакстан
Доктор филологических наук, профессор, Турция*

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Б.Б. ДИНАЕВА

ПАРЕМИЯЛЫҚ МАҒЫНАНЫҢ КОГНИТИВТІК-ДИСКУРСИВТІ МОДЕЛЬДЕУ МІНДЕТТЕРІ
АЯСЫНДАҒЫ АКЦИОЛОГИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТІ..... 8

А. Е. СТАМБЕКОВА, Э. Т. ЖАНЫСБЕКОВА, К. БЕННЕТТ

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ СЛЕНГІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ (СТИВЕН КИНГТІҢ
«ЖАСЫЛ МИЛЬ» РОМАНЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)..... 22

Т.Ә. ТӘУБЕЕВА

ЕТІС КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ..... 34

Қ. ГАКРАМА

ТӨЛЕН ӘБДИКОВТЫҢ «БАССҮЙЕК» ӘНГІМЕСİNДЕГІ БАТЫР БЕЙНЕСІ..... 45

А. УТЕГЕНОВА

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨңІРİNДЕГІ ТІЛДІК ЖӘНЕ ЭТНОТІЛДІК ЖАҒДАЯТТЫ
РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШІМДЕРІ..... 57

А.Қ. ӘБДІРАХМАН, А.М. ТӨЛЕУБАЕВА

АУДИОВИЗУАЛДЫ АУДАРМАҒА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ..... 70

Е.С. ҚАСЕН, Ж.С. АШИРОВ, В.Х. КУЛМАҒАНБЕТОВА

ҒАЛИ ОРМАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭПИТЕТТЕРДІҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ..... 86

ТІЛ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

М.А. БАЙБОСЫНОВА, Н.Т. АЛПЫСБАЕВА

ОНЛАЙН КУРСТАР МЕН ИНТЕРАКТИВТІ ПЛАТФОРМАЛАР: ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ
ЖОЛДАРЫ..... 99

Д.Б. БИЖАНОВА

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ ҮШІН АҒЫЛШЫН ТІЛІН
АУТЕНТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУ..... 109

ТЕРМИНОЛОГИЯ

А.Н. ДОСМАЙЛОВА, Ж.С. АКИШЕВА

ТЕРМИНДЕРГЕ ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР МЕН ТЕРМИН ДЕФИНИЦИЯСЫНЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ..... 118

CONTENT

LINGUISTICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

B. DINAYEVA

AXIOLOGICAL COMPONENT WITHIN THE FRAMEWORK OF TASKS OF
COGNITIVE-DISCURSIVE MODELING OF PAREMIOLOGICAL MEANING..... 8

A.Ye. STAMBEKOVA E.T. ZHANYSBKOVA, K. BENNETT

STRATEGIES OF SLANG TRANSLATION FROM ENGLISH INTO KAZAKH (ON THE MATERIAL
OF STEVEN KING'S GREEN MILE)..... 22

A.T. TAUBEYEVA

COMPARATIVE ANALYSIS OF VOICE CATEGORIES..... 34

K. GAKRAMA

THE IMAGE OF THE Hero IN TOLEN ABDIKOV'S SHORT STORY «BASSUYEK»
(«THE SKULL»)..... 45

A. UTEGENOVA

ISSUES AND SOLUTIONS FOR REGULATING THE LINGUISTIC AND ETHNOLINGUISTIC
SITUATION IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN..... 57

A.K. ABDIRAKHMAN, A.M. TOLEUBAYEVA

INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO AUDIOVISUAL TRANSLATION..... 70

Y.S. KASSEN, ZH.S. ASHIROV, V.K. KULMAGANBETOVA

LINGUOSTYLISTIC FEATURES OF EPITHETS IN GALI ORMANOV'S POETRY..... 86

LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

M.A. BAIBOSYNOVA, N.T. ALPYSBAEVA

ONLINE COURSES AND INTERACTIVE PLATFORMS: EFFECTIVE WAYS TO LEARN..... 99

D.B. BIZHANOVA

TEACHING ENGLISH THROUGH AUTHENTIC MATERIALS TO ENHANCE
STUDENTS' MOTIVATION..... 109

TERMINOLOGY

A.N.DOSMAILOVA

BASIC REQUIREMENTS FOR TERMS AND PECULIARITIES OF TERM
DEFINITIVENESS..... 118

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Б.Б. ДИНАЕВА АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В РАМКАХ ЗАДАЧ КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ.....	8
А.Е. СТАМБЕКОВА, Э.Т. ЖАНЫСБЕКОВА, К. БЕННЕТТ СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА СЛЕНГА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА СТИВЕНА КИНГА «ЗЕЛЕНАЯ МИЛЯ»).....	22
Т.Э. ТӘУБЕЕВА СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИЙ ЗАЛОГА.....	34
К. ГАКРАМА ОБРАЗ БАТЫРА В РАССКАЗЕ ТОЛЕНА АБДИКОВА «БАССҮЙЕК» («ЧЕРЕП»).....	45
А. УТЕГЕНОВА ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ И ЭТНОЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА.....	57
А.Қ. ӘБДІРАХМАН, А.М. ТӨЛЕУБАЕВА *ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АУДИОВИЗУАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД.....	70
Е.С. КАСЕН, Ж.С. АШИРОВ, В.Х. КУЛМАГАНБЕТОВА ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТИ ЭПИТЕТОВ В ПОЭЗИИ ГАЛИ ОРМАНОВА.....	86

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА

М.А. БАЙБОСЫНОВА, Н.Т. АЛПЫСБАЕВА ОНЛАЙН-КУРСЫ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ ПЛАТФОРМЫ: ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ.....	99
Д.Б. БИЖАНОВА ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ.....	109

ТЕРМИНОЛОГИЯ

А.Н. ДОСМАИЛОВА, Ж.С. АКИШЕВА ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ТЕРМИНАМ И ВАЖНОСТЬ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕФИНИЦИИ.....	118
---	-----

ХҒТАР 16.01.11.

Б.Б. ДИНАЕВА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

(e-mail: bekzatdinayeva@gmail.com)

ПАРЕМИЯЛЫҚ МАҒЫНАНЫҢ КОГНИТИВТІК-ДИСКУРСИВТІ МОДЕЛЬДЕУ МІНДЕТТЕРІ АЯСЫНДАҒЫ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТІ

Аңдатпа. Мақала қазақ паремияларының когнитивтік-дискурсивті модельдеу міндеттері аясындағы аксиологиялық компонентін зерттеуге арналған. Бұл зерттеудің мақсаты – қазақ тілінің паремиологиялық қорын когнитивтік тұрғыдан зерттеу арқылы ғалам бейнесінің қалай қалыптасатынын және қалай өзгертінін анықтау. Ұлттық тілде бейнеленген концептілер адамның жан-жақты әрекетін айқындайтын ерекше маркерлерге айналады. Ғаламның тілдік бейнесінің ұлттық болмысы әр этноста әртүрлі болуы этностың тәжірибесі мен біліміне байланысты, өйткені тілдік таңбалардың таңбалаушы қызметіне адамдардың өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені негіз болады. Ғаламның тілдік бейнесінде күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталатын болса, әлемнің паремиологиялық бейнесінің концептілік аясы негізінен адамға, оның танымдық-концептуалдық, әлеуметтік-мәдени, қоғамдық-саяси әлеміне қатысты этноқауымдастық үшін аса құнды саналатын өңделген ақпараттар жүйесін қамтиды. Автор зерттеудің нәтижесінде лингвомәдениеттаным тұрғысынан ғалам бейнесі адамның тек этномәдени жүйеге сіңген ұғымын бейнелеу жүйесі ғана емес, сонымен бірге белгілі бір құндылықтар аясында осы категорияларға сүйенудің дүниетанымдық негізі деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: аксиологиялық компонент, паремиологиялық мағына, ғаламның тілдік бейнесі, ғаламның паремиологиялық бейнесі, концептуалдық құрылым.

Кіріспе. Тіл ұлттың көп ғасырлық тәжірибесін жинақтай келе, репрезентивті қызмет атқарады. Қоғамның да, жеке тұлғаның да жай-күйі тілдік құралдар арқылы таңбаланады. Паремиялар – халықтың өмірлік бай тәжірибесін, оның әлеуметтік-эстетикалық, моральдық-этикалық, көркемдік және рухани құндылықтары мен дүниетанымының ерекшеліктерін бейнелейтін тілдік бірліктер. Мақал-мәтелдер адамзат тарихының көне кезеңдерінен бастап-ақ адамдардың өмірінде маңызды рөл атқарып келеді. Олар ұзақ уақыт сұрыпталып, жанды құбылыс ретінде халық даналығының жинақталған қоры болып табылады. Мақал-

мәтелдер адамдар арасындағы әлеуметтік байланысты нығайтуға, түсіністік пен келісімді орнатуға ықпал еткен. Олар адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын реттеп, қоғамдағы бірлікті сақтауға көмектескен. Паремиялар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ұлттың мәдени мұрасын нығайтады. Олар тек ата-бабалардың білімі мен тәжірибесін көрсетіп қана қоймай, маңызды ақпарат пен өмірлік сабақтарды жеткізудің тиімді құралы болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, паремиялар ұлттық бірегейлік пен мәдени дәстүрді сақтап дамытуда маңызды рөл атқарады. Егер кез келген халық тіліндегі мақал-мәтелдердің шығу тегін зерттейтін болсақ, олардың айтарлықтай бөлігі, кем дегенде үштен бірі, туыстас немесе көршілес елдерден алынғанын байқауға болады. Бұл мәңгілік асыл сөздер уақыт талабына сәйкес ұрпақтармен бірге жаңарып, қайтадан туындайды. Қазақ мақал-мәтелдері – даналықтың негізіне айналған, құрылымдық және мазмұндық-мағыналық табиғаты күрделі феномен. Олардың қолдану ауқымы кең және әртүрлі формаларды қамтып, тақырыптық, логика-семантикалық топтарға біріктіреді. Мақал-мәтелдер бастапқыда тура мағына негізінде қалыптасып, кейіннен олардан абстракцияланып, тереңірек және жалпыланған мәнге ие болатын күрделі құбылысқа айналады. Мақал-мәтелдер – халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін ғана көрсетіп қоймай, даналық пен моральдық құндылықтарды жеткізудің маңызды құралы. Олар әртүрлі этнос арасындағы мәдени байланыстарды нығайтуға ықпал етіп, ортақ мәдени мұраның сақталуы мен дамуына үлес қосады.

Мақал-мәтелдер белгілі бір құндылықты түсінуге байланысты жағдаятты нақты сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар тілде кездесетін көптеген бағалау мен пікірге сәйкес сол жағдаятты таңбалайды. Паремиялар тілдегі құндылықтарды номинативтік сипатта таңбаламайды, олардың мазмұнын түсіндіретін интерпретациялық құрал ретінде қызмет етеді. Бұл ретте құндылықтардың мазмұны бағалаушылық сипатта келіп, бастапқыда қатысым барысында нақты дискурсивті байланыс арқылы немесе болжанған қарым-қатынас жағдаятына қатысты мақал-мәтелдің семантикасын түсіну кезінде қабылданады. Мақал-мәтелде айтылған ойды түсінудегі қиындық, қатысым мен сөйлеудің нақты контекстінің болмауына байланысты оларды тақырыптық топқа жіктеуде де [1, 25], сонымен бірге мәдени құндылыққа қатысты паремияда берілген ұстанымды анықтауда да әркелкі пікірталас тудырады. Мысалы, *Баланың білегі ауырса, ананың жүрегі ауырады* – «тірек сөз» қағидаты бойынша дәстүрлі түрде «Отбасы», «Ана» тақырыптық топтарына жатқызылатын нақты семантикасы бар мақал (нақылдық мағынасы денотативтік шарттылықпен сипатталады). «Ана» денотатына нақты берілген анықтаманың болуына байланысты, бұл мақалды ана туралы дискурстан тыс қарастыру өте қиын. Логикалық тұрғыда бұл мақалдың тура

мағынасында ананың «шынайы ниеті», ал мәтін астарында – «махаббаты» жатыр, олар белгілі бір зерттеу тұрғысынан паремияларды топтастыруға негіз бола алады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала тақырыбына қатысты мәселенің осы уақытқа дейін түрлі аспектіде зерттелуіне қарамастан, тіл мен мәдениеттің өзара байланысының ерекшеліктеріне ғылыми тұрғыдан қызығушылық еш әлсіремейді. Бұған осы мақаланың теориялық негізіне айналған көптеген ғылыми еңбектер дәлел. Сонымен ғаламның тілдік бейнесіне арналған іргелі зерттеулерді Ресей ғалымдары Н.Бахилина, А.Вежбицкая, В.Воробьев, А.Маслова, Ю.Степанов, Р.Фрумкина, олардың ізінше Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, Б.Ақбердиева, А.Сейілхан, С.Керимова, Н.Аитова, М.Күштаева, А.Байғұтова, М.Абдрахманова, Б.Динаева, Ж.Қошанова, Ә.Бияздықова т.б. қазақ ғалымдары жүргізді. Н.Болдырев, С.Воркачев, А.Залевская, Е.Конкова, Е.Кубрякова, В.Маслова, М.Никитин, Б.Серебренниковтардың еңбектері «концепт» ұғымын дамыту үшін іргелі ғылыми еңбектер қатарына жатса, қазақ тіліндегі паремиялардың семантикалық, этимологиялық, прагма-когнитивтік және лингвомәдениеттанымдық ерекшеліктерін академик Ә.Қайдаров бастаған ғалымдар легі зерттеген. Мақаланың зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі «тіл» және «еңбек» концептілік өрісін құрайтын когнитивтік модельдер қатысқан мақал-мәтелдер алынды. Ғаламның тілдік бейнесін ашатын, «тіл» және «еңбек» концептілерін анықтайтын тілдік деректерге концептуалдық-семантикалық талдау, лингвомәдениеттанымдық талдау, сипаттама-аналитикалық талдау әдістері пайдаланылды.

Талқылау және бақылау. Паремиялардың семантикасындағы құндылықтарға мән беру антропоэзектік бағыттағы лингвистика үшін дәстүрге айналған «Тіл – мәтін – дискурс» жүйесіндегі жанама туынды номинативтік таңбалар семантикасының мәселесінің шешілуімен өзекті. Паремия, расымен де, мәтін (тілдік белгі) мен айтылымның (дискурсивті бірлік) белгілерін біріктіретін синкреттік таңба болуымен ерекшеленіп, «жасырылған» мағыналық құрылымы мен ауыспалы мағынаның қалыптасуына ықпал ететін дискурс бірлігі ретінде шағын мәтіннің белгілерімен сәйкес келеді.

Паремиялардың синкреттік табиғаты, сонымен қатар ұлт дүниетанымының стереотиптік формулаларын бейнелейтін мәдени мәтіндік мәртебесі (әсіресе, дәстүрлі мәдениетті бағалауы) паремиялық семантиканы модельдеуді зерттеу тәсілін оның параметрлерінің көп деңгейлі жүйесін басшылыққа алады. Осындағы дискурстың әсер етуіне байланысты халық даналығының мағынасына негізделген белсенді когнитивтік интеграция мен автордың коммуникативтік мәтіні тудырған тұжырымның нақты дискурсивті прагматикалық мағы-

насы – этномәдени-стереотиптік бағалауыштық мәні бар паремияның нақылдық мағынасы сияқты, когнитивтік-дискурсивті факторларды ескеретін тәсілдерді қолдана отырып бөлуге ықпал етеді.

Паремиялардың ерекшелігін осындай әдіснамамен зерттеу қазіргі заманғы лексика-семантикалық бағалау жүйесі мен ұлттық-мәдени қоғамдастықтың әлеуметтік тәжірибесі арасындағы байланыс рөлін атқаратын жасырын семантикалық механизмдерді модельдеп, оны сипаттаумен айналысатын аксиологиялық лингвистиканың жалпы міндеттерімен сәйкес келеді. Паремиялық семантиканы құраушы құндылықтарды когнитивтік-дискурсивті модельдеу кезінде қолданылатын әдіс «семантикалық концептінің» синергиялық қызметін белгілі бір «жылжымалы» когнитивтік бірлік ретінде қарастыратын Н.Ф.Алефиренконың когнитивтік-дискурсивті мағынаны қалыптастыру тұжырымдамасына негізделген [2, 10]. Паремиялық таңбаның пайда болуы мен оның дискурсивті семантикалану үдерісінде ерекше рөл атқаратын мағына тудырушы концептісі когнитивтік-прагматикалық кеңістікті талдаудың фрагменті бола алады.

Қазіргі тіл білімінде тіл мен танымның өзара байланысы, сондай-ақ тілдің когнитивтік және корпустық ғылымдардағы рөлі үлкен маңызға ие. Бұл саладағы жаңалықтар мен әдіс-тәсілдер тілдің құрылымын, мағынасын және оның қолдану ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тілдік деректердің үлкен көлемдерін жүйелі түрде жинап, талдау арқылы тілдің нақты қолдану ерекшеліктерін зерттейді. Бұл әдіс тілдің түрлі аспектілерін, мысалы, лексикалық, грамматикалық және прагматикалық құрылымдарды нақты мысалдар арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Тіл мен танымның өзара әрекетін зерттейді. Тілдің адамдардың әлемді қалай түсінетінін, қалай концептуализациялайтынын және оны қалай бейнелейтінін қарастырады. Бұл бағыт адамның санасындағы ғалам бейнесін түсінуге бағытталған. Адамның әлемді қалай қабылдайтынын, оның жеке және ұжымдық білімдерінде қалай көрініс табатынын зерттейді. Тіл ғалам бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әр тілдің өкілі өз мәдениеті мен дүниетанымы негізінде ғаламды түсіндіреді. Тілдің негізгі мағыналық бірліктері болып табылады. Олар адамдардың дүниетанымының, мәдениетінің және әлеуметтік тәжірибесінің көрінісі ретінде қызмет етеді. Концептілер – ғалам бейнесінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, тілдің ғаламды қалай бейнелейтінін және сипаттайтындығын көрсетеді. Бұл бейнелер әр тілде түрліше болуы мүмкін, бірақ олар тіл мен мәдениетке байланысты белгілі бір жүйе мен құрылымға ие. Бұл жеке оқиғалар мен тәжірибелердің ұжымдық білімге айналуы тіл мен мәдениет арқылы жүзеге асады. Осы тұжырымдамалар тіл мен танымның өзара байланысын терең түсінуге және тілдің ғаламды бейнелеудегі рөлін нақтырақ анықтауға көмектеседі. Тілдік деректер мен когнитивтік зерттеулер арқылы ғалам бейнесінің қалай қалыптаса-

тынын және қалай өзгеретінін зерттеу тіл білімінің қазіргі дамуындағы маңызды бағыт болып табылады.

Концепт терминінің тіл білімінде көне және жаңа ұғым ретінде қарастырылуы оның күрделілігі мен көпқырлылығын көрсетеді. Концептілердің когнитивтік лингвистикадағы рөлі мен зерттеулері тіл білімінің жаңа бағыттарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл ұғымдардың түсіндірмесі мен қолданылуының өзгеруі қазіргі тілтану мен танымдық ғылымның дамуындағы жаңа талаптарға жауап береді.

«Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде» концептіге мынадай анықтама берілген: «Концепт ұғымы – адамның ойлау үдерісінде әлем туралы түсініктері мен білімі, тәжірибесі арқылы қалыптасатын және ғаламды танудағы бүкіл адамзаттық әрекеттердің нәтижесіне жауап беретін білім қоры. Концепттер тіл арқылы көрініс тауып, тілдік бірліктер арқылы адамдардың әлемді қабылдау мен түсінуін бейнелейді» [3, 90]. Бұл термин концептологияда адамның әлемді түсінуі мен қабылдауына қатысты барлық аспектілерді қамтиды және когнитивтік лингвистика, философия, психология, антропология сияқты түрлі ғылым салаларымен байланысты [3, 58]. Математикалық логиканың ұғымы ретінде пайда болған «концепт» термині психология, мәдениеттану, философия және когнитивтік ғылымдар салаларында кеңінен қолданыла бастады. Бұл термин когнитивтік лингвистикада ерекше маңызды рөл атқарады. Кеңес дәуірі тіл білімінің қолданысына ХХ ғасырдың 20 жылдарында енген концепт ұғымы уақыт өте келе тіл мен ойлау үдерістерін зерттейтін негізгі бағыттардың біріне айналды. Концепт ұғымы тіл біліміне 1980 жылдары ене бастады, бірақ оның ғылыми әдебиетте терең зерттелуі мен белсенді қолданылуы 1990 жылдардан кейін қарқын алды. Бұл ұғымның кең таралуы тілдің когнитивтік аспектілерін зерттеуге қатысты жаңа көзқарастар мен әдіс-тәсілдердің дамуына себеп болды [4,14].

«Концепт» терминінің көп мағыналылығы мен кең қолданылуы оның көп салалардағы зерттеулерге ықпал ететінін көрсетеді. Бұл термин философия, логика, психология, мәдениеттану сияқты салаларда да қолданылып, әрбір ғылыми бағыттың ерекшеліктеріне байланысты өзінше түсіндіріледі. Әр сала концептіні өз зерттеу аясында талдайды, сондықтан оның мағынасы мен қолдану контексті әртүрлі болуы мүмкін. Бұл жағдай концептінің лексикалық және теориялық тұрғыдан кең ауқымда қарастырылуын қамтамасыз етеді. З.Д.Попова мен И.А.Стерниннің пікірлері бойынша, концепт терминінің лингвистикадағы түсіндірмелері әр түрлі мектептердің теориялық және әдіснамалық ерекшеліктеріне байланысты бір мағыналы болмауы мүмкін [5, 21]. Бұл терминнің әр салада әртүрлі түсіндірілетінін және концептуалды бағыттағы мектептердің арасындағы айырмашылықтарды ескергенде, концептінің линг-

вистикалық түсіндірмесі де әртүрлі болуы мүмкін дегенді білдіреді. Мұндай жағдай терминнің әмбебаптығын және оның түрлі теориялық тұрғыдан қарастырылуын көрсетеді.

Ю.С.Степановтың анықтамасы бойынша, концепт мәдениетпен байланысты күрделі жүйені білдіреді, ол адамның эмоциялық, когнитивтік және әлеуметтік аспектілерін қамтиды [6, 40-41].

Н.Д.Арутюнова концептіні мәдени контексте қалыптасқан және адамның әлемді түсінуінде маңызды рөл атқаратын ұғымдар жиынтығы ретінде қарастырады. Ол әртүрлі мәдени және әлеуметтік факторлардың арақатынасы арқылы қалыптасады және мәдениетаралық байланыстар мен түсініктерді білдіреді [7, 3].

А.А.Залевскаяның пікірінше, концепт – психолингвистикалық аспект, ол адамның ішкі психикалық процестеріне негізделген және түрлі когнитивтік және эмоционалдық құрамдас бөліктерді қамтитын динамикалық ұғым ретінде сипатталады [8, 39].

Концепт – бұл сөздің мағыналық кеңейінінің негізгі нүктесі әрі оның дамуының соңғы кезеңі. Сөздің мағыналық өзгерісі мен дамуы нәтижесінде алғашқы мағына соңғы нүктеге айналып, қазіргі мәдениеттегі кеңейтілген және өзгерген ұғым концепт ретінде қарастырылады. Мәдени таңба ретінде сөздердің мағыналарының дамуының нәтижесі ретінде концепт қалыптасады, ол тілдік және мәдени контекстерде маңызды рөл атқарады [9, 36]. «Концепт» ұғымнан кең және терең мағынаға ие. Концепт тек қана сөздің менталды түсінігімен шектелмейді, сонымен қатар әмбебап мәдени түсінік ретінде қалыптасады. Ол мәдениет, тарих және әлеуметтік контекстерге байланысты сөздің мағынасының кеңейіні және дамуын қамтиды. [10, 35].

Халық даналығының көзі саналатын мақал-мәтелдер әлемнің мәдени бейнесі мен тілдік бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар белгілі бір жүйе мен құрылымның негізінде қалыптасқан реалды дүниенің көрінісін көрсетеді. Бұл әлемде әрбір құбылыс, объект, немесе түсінік белгілі бір байланыс пен қарым-қатынастар жүйесінде орналасқан.

Мақал-мәтелдер мен фразеологиялық бірліктер концептуалды құрылымдарды түсінуге және сипаттауға көмектеседі. Олар халықтың дүниетанымын, мәдени құндылықтарын және әлеуметтік тәжірибесін көрсетеді. Бұл деректер тіл бірліктерінің паремиология мен фразеологиядағы қолданылуын зерттеу арқылы концептінің құрылымын анықтауға көмектеседі. Тілдік деректер концептінің құрамына кіретін мағыналарды және оның мәдени контекстерін түсінуге мүмкіндік береді. Ғаламның тілдік бейнесі мен әлемнің паремиологиялық бейнесі әртүрлі ақпараттық және концептуалды деңгейлерді қамтиды. Олар тілдің құрылымдары мен мәдени мәндерді түсінуге көмектеседі, ал паремиология мен фразеология концептілердің құрылымын зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Нәтижелер. Кез келген тілдегі паремиологиялық қор ұжымдық санадан туған, көптеген ұрпақтың сынынан өткен және ұрпаққа ұжымдық құндылықтарды таныту құралы ретінде берілген мағыналарды біріктіру феномені ретінде қабылданады. Мақал-мәтелдер көпмәдениетті тіл білімінің феномені ретінде қоршаған орта шындығын стереотиптік бағалаудың афоризмдік үлгілеріне негізделген. Оларды қабылдау мәдени-әлеуметтік даму үдерісінде өзгеруі мүмкін. Бұл, көбінесе, астарлы (ауыспалы) мағынада жұмсалатын паремиялардың лингвомәдени кодының «ашық» сипатына байланысты болып келеді [11, 26].

Мақал-мәтелдер ұлттың ғасырлар бойғы тәжірибесі мен мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар концептологиялық зерттеулер арқылы ұлттық дүниетанымды, мәдени құндылықтарды және әлеуметтік нормаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ұлттық тіл мен мәдениет арасындағы байланыс мақал-мәтелдер арқылы анықталады және бұл зерттеулер ұлттың концептуалдық құрылымдарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мақал-мәтелдер ұлттық тілімізбен және мәдениетімізбен біте қайнасып, танымдық түсінік береді. Бұл концептілер халықтың өмірлік тәжірибесі мен әлеуметтік жағдайларына негізделген. Солардың бірнешеуіне талдау жасайық:

1) «Тіл» концептісі

Концептілердің пайда болуы мен дамуы – күрделі және көпқырлы үдеріс, ол ғасырлар бойы жалғасып келеді. Әрбір ұрпақ концептуалды жүйені қалыптастырып, оны тексеріп, түзетіп, жаңартуға өз үлесін қосады. Бұл концептілердің үнемі өзгеріс үстінде болуына және олардың мазмұнының күн санап толықтырылып отыруына ықпал етеді.

Концепт тек ұғыммен шектелмей, оған қатысты барлық ақпаратты қамтиды. Бұл тілдік таңбалардың көпқырлы қызметін көрсетеді. Концепт сөз тіркесінде, түрлі дискурстарда, тұрақты тіркестерде және мәтіндерде көрініс табады. Ғаламның тілдік бейнесінің ұлттық болмысы этностың тәжірибесі мен білімінен туындайды. Бұған этностың өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені негіз болады. Концептілерді жасауға көмектесетін тілдік деректердің бірі – паремиология. Мақал-мәтелдер концептілердің көрінісін береді. «Тілге» байланысты концептілерді паремиологиялық қордан тауып, оларға талдау жасау олардың мәдени және тілдік маңызын түсінуге көмектеседі.

Тіл – адам баласын табиғаттың басқа тірі бөлшектерінен ажырататын маңызды белгі. Ол ойды, сезімді және ақпараттарды берудің күрделі құралын қамтамасыз етеді. Тіл ақпаратты жинақтап, сақтау және реттеу үшін ақпараттық жүйе ретінде қызмет етеді. Бұл жүйе білімді ұйымдастырып, оны қолдануға қолайлы етіп жасайды. Тілдің қатысымдық қызметі тек қана ақпаратты жеткізумен шектелмей, әлемді тану, білімді сақтау және өңдеуде маңызды рөл атқарады. Бұл тілдің адам өміріндегі көпқырлы қызметін көрсетеді. Паремиологиялық қорды

лингвомәдени тұрғыдан зерттеу арқылы тілдің мәдени аспектілерін тереңірек түсінуге болады. Бұл зерттеу этностың мәдени кодтарын, әлемді тану тәсілдерін және әлеуметтік құндылықтарын анықтауға көмектеседі. Тілдің паремиологиялық қорын лингвомәдени тұрғыдан зерттеу тілдің мәдени аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және этностың мәдени танымын, әлеуметтік құндылықтарын және күнделікті тәжірибесін толықтай түсінуге көмектеседі.

Логема (П.В. Чесноковтың термині) паремиологияда паремиялардың жүйеленуін және мағыналық байланыстарын анықтау үшін маңызды құрал болып табылады. Оның көмегімен паремияларды логика және семантика тұрғысынан зерттеп, олардың мәдени контексті мен мағыналық құрылымын түсінуге болады [12, 26]. Логема лингвомәдени талдау барысында паремиялардың мәдени контекстерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл талдау паремиялардың ұлттық және мәдени ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

Қазақ тіліндегі тіл туралы негізгі пайымдаулар мен концептілердің бірегейлігі оның адам өміріндегі маңыздылығын көрсетуге бағытталған. Қазақ паремияларында адамзаттың өміріндегі тілдің рөлі мен қоғамдағы орнын ерекше атап көрсетеді. Бұл аспект қазақ тілінде мынадай логемалар арқылы беріледі.

«Адамның қоғамға тіл арқылы әсер етуі» аспектісі қазақ паремияларында тілдің адамның ойлау үдерісін, қоғамдық билікті, қарым-қатынасты және әлеуметтік ықпалын қалай қалыптастыратынын көрсетеді. Бұл паремиялар тілдің адам өміріндегі маңызды рөлін және оның қоғамдағы функцияларын ерекше атап өтеді. Бұл топтағы логемаға:

Тіл жетпейтін түкпір жоқ;

Тіл – буынсыз, ой – түпсіз;

Тіл қылыштан – өткір;

Тіл – тиексіз;

Тіземнен сүріндірсең де, тілімнен сүріндірме;

Ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз;

Тіл жүйрігі – басқа, қол жүйрігі – асқа;

Шебердің қолы – ортақ, шешеннің тілі – ортақ;

Тілмен тікенді де алады деген мақал-мәтелдерді жатқызамыз.

Осы логеманы іштей:

1.1 Тіл арқылы айтылған сөздер мен пікірлер әрекеттер мен шешімдерге әсер етеді, яғни мақсатқа жету үшін тілдің тиімді қолданылуы маңызды;

1.2 Тілдің қауіптілігі көбінесе оның күшті әсер ету қабілеті мен қоғамдық, әлеуметтік, психологиялық аспектілердегі ықпалына негізделеді;

1.3 Тіл арқылы қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері адамның эмоцияларына тікелей әсер етеді;

1.4 Тілдік дағдылар адамның қиындықтарды жеңуге, мақсаттарға жетуге және әлеуметтік байланыстарды нығайтуға мүмкіндік береді;

1.5 Тіл – адамның ойы мен сезімдерін жеткізуші негізгі құрал;

1.6 Тілдің түсінікті әрі айқын болуы ақпараттың дұрыс берілуін және қабылдануын қамтамасыз етеді деген тармақтарға бөлуге болады.

Тілге қатысты паремиялар, яғни мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, этностың дүниетанымын, әлеуметтік көзқарастарын және философиялық пікірлерін айқын әрі нақты түрде бейнелейді [13, 99]. Қорыта айтқанда, қазақ және түрік паремияларында тіл қоғамға ықпал етуші ең күшті құрал ретінде бейнеленеді, өйткені ол адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және психологиялық өмірін басқарып қалыптастыруға әсер етеді. Тіл арқылы адамдар өз ойларын білдіреді, өзара байланыс орнатады және мәдени құндылықтарды сақтайды.

2) «Еңбек» концептісі

«Еңбек» концептісі этностың мәдени құндылықтарын және еңбекке деген көзқарасын көрсетеді. Мысалы, қазақ мәдениетінде еңбек адамгершілік пен қоғамдағы мәртебенің белгісі ретінде қарастырылады. Мақал-мәтелдерде еңбекке деген құрмет пен оның адам өміріндегі маңызы туралы философиялық ойлар көрініс табады. Бұл еңбекке деген жағымды көзқарасты білдіреді. «Еңбек» концептісіне негізделген мақал-мәтелдер түрлі концептуалдық белгілерді көрсетеді, соның ішінде еңбек құндылығы, еңбекке деген құрмет, еңбек және әлеуметтік статус, еңбек пен сәтсіздік, еңбек пен тәрбие аспектілері бар. Бұл белгілер еңбекке қатысты мәдени түсініктерді ашуға және оның қоғамдағы маңыздылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

1. Еңбек адамның өмірінде маңызды орын алады, оның экономикалық, әлеуметтік, психологиялық, тәрбиелік, дамытушылық, мәдени және экологиялық аспектілерде көрінеді. Еңбек арқылы адам өмірінің түрлі аспектілерінде жетістіктерге жетіп, қоғамда өз орнын табады және жеке тұлға ретінде дамиды. Мысалы: *Ерді еңбек жеткізер; Еңбек қылмай ер оңбас, Бірлік қылмай ел оңбас.*

2. Еңбектің нәтижелері адамның өмірінің көптеген аспектілеріне әсер етеді. Экономикалық тұрақтылық, әлеуметтік мәртебе, психологиялық қанағаттану, кәсіби өсу, тәрбиелік құндылықтар, мәдени жетістіктер мен экологиялық жауапкершілік – бәрі де еңбек нәтижелерінің құрамдас бөліктері болып табылады. Еңбек арқылы адам өз өмірін жақсартуға, қоғамға пайдалы болуға және жеке тұлға ретінде дамуға мүмкіндік алады. Мысалы: *Ексең егін, ішерсің тегін; Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды; Бейнет, бейнет түбі – зейнет; Еңбек етсең – емерсің.*

3. Еңбекқорлық мен еріншектік – екі қарама-қарсы мінез-құлықтың көріністері. Еңбекқорлық адамның жетістікке жетуіне, өзін-өзі дамытуға және қоғамда жоғары бағалануға мүмкіндік береді, ал еріншектік керісінше, адамның әлеумет-

тенуіне және жеке өміріне теріс әсер етеді. Бұл екі ұғымды дұрыс түсіну және олардың өмірде қалай көрініс табатынын білу маңызды. Мысалы: *Ерінбеген етікші болады; Жатқанға жан жуымас, жалқауға мал құралмас; Еріншекке бүгіннен ертең оңай; Ер дәулеті – еңбек; Берген алар, еккен орар; Еңбегіне қарай өнбегі* секілді мақал-мәтелдерді паремиологиялық деңгейдегі «Еңбек» концептісін жасауға қатысатын тілдік үлгілер деп тануға болады.

«Еңбек» концептісі паремиологиялық дүние бейнесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде адамның күш жұмсайтын әрекеттерін бейнелейді. Ол еңбек, жұмыс, іс сияқты лексемалар арқылы көрініс табады, бірақ осының ішінде еңбектің жетекші рөлі бар. Еңбек концептісі адам мен ақиқат шындық арасындағы байланысты айқындап, адамның өміріндегі еңбектің мәнін түсіндіреді.

Қорытынды. Бүгінгі таңда паремияларға қатысты зерттеулердің басым бөлігі оларды халықтың төл мәдениетінің туындылары ретінде әдеби тұрғыдан зерттеуге және мақал-мәтелдердің эмоционалдық құрамдас бөлігі мен олардың бейнелік сипаттарын талдауға көңіл бөледі. Мақал-мәтелдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеулердің, мақал-мәтелдердің когнитивтік аспектілерін, прагматикалық ерекшеліктерін, сонымен қатар басқа этнопаремиялық кешендермен синергиясын зерделеуге арналған еңбектердің тапшылығы ортақ тарихи-мәдени мұраларды зерттеуді де, қазіргі әлемдегі мәдениетаралық қатысымды тиімді орнатуға қажетті жаңа байланыстарды табуды да күрделендіре түсетін мәдени кеңістіктің дамуындағы олқылықтарға әкеліп соғады.

Концептілер ұлттық тілдің маңызды құрамдас бөлігі ретінде этнос өмірінің мәдени, тарихи және әлеуметтік аспектілерін айқындайды. Олар адамның жан-жақты әрекетін белгілейтін маркерлер болып, тілдік таңбалар арқылы адамдардың өмірлік тәжірибесі мен мәдениетінің бейнесін сақтайды. Концепт мәдениеттің менталдық ұясы ретінде ұғымнан кең мағынаны қамтып, сөз тіркестері мен түрлі дискурста көрініс табады.

Логема логика мен ойлаудың негізгі бірлігі ретінде мақал-мәтел аясында оның көп мағыналылығы мен қабылдаудың өзгермелілігі арқылы жүзеге асады. Бұны әр адам мақал-мәтелдердің мәнін өз танымына, тәжірибесіне, мәдениетіне байланысты әртүрлі түсінеді. Мақал-мәтелдердегі логема мәдени маңызы бар ойларды жалпылау және бағалау, оларды белгілі бір топтарға құрылымдау және олардың қоғамда берілуі мен қабылдануын жеңілдету қызметін атқарады. Бұл арқылы белгілі бір мәдениетке тән ой мен тұжырымды жүйелеу мүмкіндігі пайда болады. Логема арқылы жекелеген мәдени мәндегі ойлар жинақталып, баға беріледі, дегенмен әрбір мақал-мәтелдің семантикасы түрлі субъективті қабылдауда жүзеге асатынын ескеру қажет.

Ұлттық тілде бейнеленген концептілер адамның жан-жақты әрекетін ай-

қындайтын ерекше маркерлерге айналады. Ғаламның тілдік бейнесінің ұлттық болмысы әр этноста әртүрлі болуы этностың тәжірибесі мен біліміне байланысты, өйткені тілдік таңбалардың таңбалаушы қызметіне адамдардың өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені негіз болады. Ғаламның тілдік бейнесінде күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталатын болса, әлемнің паремиологиялық бейнесінің концептілік аясы негізінен адамға, оның танымдық-концептуалдық, әлеуметтік-мәдени, қоғамдық-саяси әлеміне қатысты этноқауымдастық үшін аса құнды саналатын өңделген ақпараттар жүйесін қамтиды.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Семененко Н.Н. Тематический принцип паремиографии в свете современной лингвокогнитивистики // Проблемы истории, филологии, культуры. 2009. Вып. 2 (24). - С. 23-27. <https://cyberleninka.ru/article/n/tematicheskij-printsip-paremiografii-v-svete-sovremennoy-lingvokognitivistikii/viewer>
2. Алефиренко Н.Ф. Смысл как лингвофилософский феномен // Вестник Томского государственного университета. Сер. Филология. 2013. № 1 (21). - С.5-14. <https://cyberleninka.ru/article/n/smysl-kak-lingvofilosofskiy-fenomen-1>
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. - 245 с.
4. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: ВГУ, 1996. -104 с.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2002. -151 с.
6. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. -824 с.
7. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999. - 896 с.
8. Залевская А.А. Психологический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. -С. 34-42.
9. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник – С-Петербургского университета, 1992. Серия 2, Вып 3. -С. 30-40.
10. Күштаева М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны. Канд. дис. қолжазба. – Алматы, 2002. -192 б.
11. Динаева Б.Б. Қазақ және түрік паремияларының лингвосинергиясы. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «TILTANYM» журналы. №4 (96), 2024. – Алматы, 2024. 25-39 б.

12. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное изд-во, 1966. - 266 с.

13. Құрманәлі А.А., Құрманәлиев К.А. «Тіл /сөз» концептісінің қазақ паремиологиялық қорындағы вербалдану ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. №4 (133), 2020. 93-102 б.

Б.Б. ДИНАЕВА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

(e-mail: bekzatdinayeva@gmail.com)

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В РАМКАХ ЗАДАЧ КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена исследованию аксиологического компонента в рамках задач когнитивно-дискурсивного моделирования казахских паремий. Цель данного исследования – определить, как формируется и изменяется языковая картина мира посредством когнитивного анализа паремиологического фонда казахского языка. Концепты, отражённые в национальном языке, становятся особыми маркерами, определяющими всестороннюю деятельность человека. Национальная специфика языковой картины мира у каждого этноса различна и зависит от его опыта и знаний, поскольку знаковая функция языковых единиц формируется на основе жизненных наблюдений и восприятия окружающего мира. Если в языковой картине мира накапливаются все знания о вселенной и её закономерностях, то концептуальное пространство паремиологической картины мира в основном охватывает переработанную систему знаний, имеющую особую ценность для этнического сообщества. Эти знания связаны с человеком, его когнитивно-концептуальным восприятием, социально-культурной средой, общественно-политическим мировоззрением. В результате исследования автор приходит к выводу, что с позиции лингвокультурологии языковая картина мира является не просто системой отражения понятий, укоренившихся в этнокультурной среде человека, но и мировоззренческим основанием, на котором базируется опора на определённые ценности.

Ключевые слова: аксиологический компонент, паремиологическое значение, языковая картина мира, паремиологическая картина мира, концептуальная структура.

B. DINAYEVA

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

AXIOLOGICAL COMPONENT WITHIN THE FRAMEWORK OF TASKS OF COGNITIVE-DISCURSIVE MODELING OF PAREMIOLOGICAL MEANING

Abstract. The article is devoted to the study of the axiological component within the framework of the tasks of cognitive-discursive modeling of Kazakh paremi. The purpose of this study is to determine how the linguistic picture of the world is formed and changed through cognitive analysis of the paremiological fund of the Kazakh language. Concepts reflected in the national language become special markers determining the all-round human activity. The national specificity of the linguistic picture of the world in each ethnos is different and depends on its experience and knowledge, as the sign function of linguistic units is formed on the basis of life observations and perception of the surrounding world. If the linguistic picture of the world accumulates all knowledge about the universe and its regularities, the conceptual space of the paremiological picture of the world mainly covers the processed system of knowledge of special value for the ethnic community. This knowledge is related to a person, his cognitive-conceptual perception, socio-cultural environment, socio-political worldview. As a result of the study, the author comes to the conclusion that from the position of linguoculturology the linguistic picture of the world is not just a system of reflection of concepts rooted in the ethno-cultural environment of a person, but also a worldview foundation on which the reliance on certain values is based.

Keywords: axiological component, paremiological meaning, linguistic picture of the world, paremiological picture of the world, conceptual structure.

References

1. Cemenenko N.N. Tematitsheckij princip paremiografii v cwete cowremennoj lingwokognitiwictiki // Problemy ictorii, vilologii, kul'tury. 2009. Wyp. 2 (24). - C. 23-27. <https://cyberleninka.ru/article/n/tematicheskij-princip-paremiografii-v-swete-sovremennoj-lingwokognitivistiki/viewer>
2. Alevirenko N.V. Smycl kak lingwovilocovckij venomen // Wectnik Tomckogo gocudarctwennogo uniwersiteta. Ser. Vilologija. 2013. № 1 (21). - C.5-14. <https://cyberleninka.ru/article/n/smysl-kak-lingwofilosofskiy-fenomen-1>
3. Kratkij clowar' kognitiwnych terminow / Pod obsh. red. E.C. Kubrjakowoj. – M.: Vilol. v-t MGU im. M.W. Lomonocowa, 1996. - 245 c.

4. Babuschkin A.P. Tipy konceptow w lekciko-vraseologitscheckoj cemantike jasyka. – Woronezh: WGU, 1996. -104 c.
5. Popowa S.D., Cternin I.A. Jasyk i nazional'naja kartina mira. – Woronezh: Ictoki, 2002. -151 c.
6. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Исд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. -824 с.
7. Арутюнова Н.Д. Jasyk i mir tseloweka. – Москва: Jasyki русской культуры, 1999. - 896 с.
8. Salewckaja A.A. Psichologitscheckij podchod k probleme koncepta // Metodologitscheckie problemy kognitiwnoj lingwistiki. – Woronezh: WGU, 2001. -С. 34-42.
9. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник – С-Петербургского университета, 1992. Серия 2, Вып 3. -С. 30-40.
10. Күсһтаева М.Т. «Тары» конseptisiniñ semantikalыq qurylymy men lingvomádeni mazmuny. Kand. дис. қолжазба. – Алматы, 2002. -192 б.
11. Динаева В.В. Qazaq jáne túrik paremialarynyñ lingvosinergiasy. Ahmet Baitursynuly atyndaғы Til bilimi institýtinyñ «TILTANYM» jýrnaly. №4 (96), 2024. – Алматы, 2024. 25-39 б.
12. Тschecnokow P.W. Ocnownye edinizy jasyka i myschlenija. – Roctow-na-Donu: Roctowckoe knizhnoe isd-wo, 1966. - 266 с.
13. Qurmanáli A.A., Qurmanáliev K.A. «Til /sóz» konseptisiniñ qazaq paremiologialыq qoryndaғы verbaldaný ereksheликteri. L.N. Gýmilev at. Eýrazia ultтыq ýniversiteti Habarshysy. Filologia seriasy. №4 (133), 2020. 93-102 б.

Автор туралы мәлімет:

Динаева Бекзат Бегалықызы – Astana IT University, Жалпы білім беру пәндері департаментінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты. Астана, Қазақстан

Динаева Бекзат Бегалықызы – Astana IT University, Ассоциированный профессор Департамента общеобразовательных дисциплин, кандидат филологических наук. Астана, Казахстан

Dinayeva Bekzat – Astana IT University, Associate Professor of the Department of General Education, Candidate of Philological Sciences. Astana, Kazakhstan

XҒТАР 17.01.39

А.Е. СТАМБЕКОВА¹
Э.Т. ЖАНЫСБЕКОВА²
К. БЕННЕТТ³

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан^{1, 2}
Nova University, Лиссабон, Португалия³
(e-mail: arukatv7@gmail.com¹, ezhanysbekova010@gmail.com², kbennett@fcsh.unl.pt³)

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ СЛЕНГІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ (СТИВЕН КИНГТІҢ «ЖАСЫЛ МИЛЬ» РОМАНЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілінен сленг сөздерін қазақ тіліне аудару тәсілдері қарастырылады. Талдау сленг және мәдени сілтемелер, сондай-ақ тұспалдар мен тілдік ойын сияқты мәдениетке тән құбылыстар мен аспектілерді аудару кезінде туындайтын қиындықтарға назар аударады. Талдауды құрылымдау үшін қолданылатын теориялық негіз басқалармен қатар Ньюмарк [2], Найда [2], Штольт [3], Бархударов [4] теорияларымен қуатталған. Бұл мақаланың басты мақсаты ағылшын тілінен қазақ тіліне сленгті және мәдени сілтемелер салыстыруды аудару тәсілдерін зерттеу болып табылады. Осы жұмыстың ғылыми маңыздылығы сленг қазақ тіліне аудармасының жеткіліксіз зерттелуінде жатыр. Мақала авторлары сленгтік бірліктерді ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару кезінде жазушы С.Кингтің «Жасыл Миль» хикаятының аудармашысы жұмсарту әдісін қолданғанын дәлелдейді. Бұл қазақ тілінің мәдени ерекшеліктермен байланысты, сондай-ақ аудармашы белгілі бір шектен өте алмайды. Зерттеу нәтижесінде түпнұсқадағы сленгтік бірліктерді қазақ тіліне аудару кезінде аудармашы тілдерін жоғары деңгейде біліп қана қоймай, сондай-ақ түпнұсқа мәтіннің мәдени прагматикалық әлеуетін барынша жеткізуге тырысатын маман болуы керек екендігі анықталды. Мақаланың тәжірибелік маңыздылығы ұсынылған деректер студенттердің, магистранттардың және докторанттардың ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Аударма, сленг, трансформация, прагматика, баламалылық, аналогты таңдау, генерализация, нақтылау, компенсация.

Кіріспе. Сленг тілдегі ең аз зерттеп қарастырылған және қарама-қайшылықтары көп ұғымдардың бірі болып табылады. Ғалымдар сленгті зерттеу мұқтаждағы туралы бірнеше ғасырлар бойы дауласып келеді. Ал көркем ау-

дармада сленг аудару өте қиын мәселе болып табылады. Әдебиеттанушы Т.Есембеков пен А.Әбдірәсілқызының мына пікірі назар аударарлық: «Әдебиетшілер аударманы әдебиет процесі деп қарастырып, көркем аударма теориясын ұсынса, лингвистер түпнұсқа мен аударма арасындағы сәйкестік нормасын сақтау туралы жүйе қалыптастыруды талап етеді. Ал «Диуани хикмет» аудармаларына келгенде, бұл тұжырымдарды осы қалпында пайдалану шектеулі» [5, 21]. Э.Хансигер өз талдауында сленгке қатысты қарама-қайшы көзқарасқа қарамастан, «тұжырымдама ретінде, сленг әлі де осында қалады» деген болжам келтіреді [6].

Ұрпақтар басқалардың сленгін немесе жастардың сленгін түсінуге тырысқан заманда сленг бірліктерін көркем әдебиеттегі аудармасы аудармашы мамандар үшін қызығушылық танытады, шешімін табу қиын міндеттердің бірі болып қала беруде. Бүгінгі таңда сленгті қалай аудару керек екені туралы нақты ережелер мен қағидалар жоқ, атап айтқанда аудармашы өз бетінше басымдықтарды анықтап, ең қолайлы стратегияны таңдап іріктейді.

Біздің зерттеуіміздің нысаны – әйгілі американдық жазушы Стивен Кингтің «Жасыл Миль» романындағы сленг сөздер мен сөз тіркестері. Бұл роман қазақ тіліне аудару үшін ұсынылатын заманауи көркем әдебиеттің өзекті туындыларын анықтау бойынша дауыс беру нәтижесінде таңдалды.

Біз мақалада аудармашылардың «Жасыл Миль» романындағы сленгті аудару барысында қандай аударма стратегияларының қолданылғанын қарастырдық. Зерттеу мәдени айырмашылықтардың болуына байланысты, сленг бірліктерді қазақ тіліне аудару едәуір жеңілдетілгенін көрсетті.

Әдістеме және зерттеу әдістері. С.Кингтің «Жасыл Миль» романы, сондай-ақ аудармашы Мира Сембайқызы жасаған оның қазақ тіліне аудармасы осы мақаланың материалы ретінде қолданылды.

Зерттеудің мақсаты - С.Кингтің «Жасыл Миль» романында кездесетін сленг сөздер мен сөз тіркестерін орыс және қазақ тілдеріне аудару ерекшеліктерін талдау. С.Кингтің «Жасыл Миль» романының [7] В.Вебер [8], М.Опалева [9] және М.Сембайқызы [10] орындаған аудармаларына талдау жасалды. Сандық талдау жүргізілді, бұл тәсіл аудармашылар жиі қолданатын түрлендірулерді анықтауға және салыстыруға көмектесті. Анағұрлым кең таралған аударма стратегиясы аударма тілінде тиісті сленг сөздер мен сөз тіркестерін табу болып есептеледі. Аудармашы аударма тілінде экспрессивтілігі көп немесе аз баламаларды іздестірді. Біз аударманы талдаған кезде, Бархударов ұсынған аударма түрлендірулеріне, сондай-ақ аударма саласындағы Ньюмарк [1]; Дрозде, Вогуле, [11]; Матиело [12] сияқты ғалымдар ұсынған аударма стратегияларына, аударманың негізгі әдіс-тәсілдеріне негізделдік, стилистикалық өтеу, сөзбе-сөз аударма және жұмсарту жолдарын да қолдандық.

Талқылау мен бақылау. Стивен Кингтің «Жасыл Миль» романында сленг, әсіресе түрмедегі сленг ескеріліп, кейіпкерлер үшін жанды және шынайы тіл жасауда маңызды рөл атқарады. Сленгтік өрнектер кейіпкерлердің және ерекшеліктерін ашуға және оқшауланған жағдайда, олардың қарым-қатынас ерекшеліктерін танытуға көмектеседі. С.Кинг диалогқа қосымша кедір-бұдырлық пен экспрессивтілік қосу үшін сленгті пайдаланады, бұл оқырмандарға күшті әсер қалдырады және кейіпкерлердің ішкі әлемін жақсы түсінуге көмектеседі.

Сленгті басқа тілге аудару кезінде аудармашылар мәдени мән-мәтіндегі айырмашылықтармен, сондай-ақ сленгтің экспрессивті құралдарының ерекшеліктермен байланысты бірқатар қиындықтарға тап болды. Баламалы аудармаға қол жеткізу үшін аудармашылар әртүрлі тәсілдер қолдана алады. Бұл мақалада біз романдағы сленг сөздерінің аудармаларында қандай түрлендірулердің қолданылғанын қарастырамыз және олардың әрбір нақты жағдайда орындылығына баға береміз.

Төртінші тараудың бірінші мысалына назар аударайық. Мұнда аудармашы осы сөйлемді аудару үшін нақтылауды пайдаланды. Нақтылау - бұл анағұрлым кең референциялық мәні бар түпнұсқа тілінің сөзін немесе сөз тіркесін анағұрлым тар мәні бар аударма тілінің сөзімен немесе сөз тіркесімен алмастыру.

“He was wearing jeans and a cheesy-looking Western-style shirt.” [7,10].

“Бұтында джинсы, астында сәнді ковбой жейдесі.” [10, 180].

Яғни, қазақ тілінде сөйлейтін адамдарға қандай көйлек туралы сөз болып отырғаны түсінікті болуы үшін, автор мұнда нақтылау әдісін қолданған.

“...but the little Cajun didn’t respond...”[7, 212].

“Бірақ бәкене каджу оған жауап бермеді.” [10, 197].

Алдымен Каджунның кім екенін білейік. Каджундар - Луизиана халқының едәуір бөлігін құрайтын этникалық топ. Бастапқыда франко-канадалық қауымнан шыққан қазіргі заманғы каджундардың шығу тегі аралас, соның ішінде француз, ағылшын, неміс, түпкілікті американдық және креольдік.

Қазақстан адамдары Каджундар туралы ештеңе білмейтіндіктен, оны лексикалық баламалы алмастыру әдісімен аудару орынсыз болар еді. Сондықтан автор жалпылау деп аталатын аударма трансформациясын пайдаланды. Жалпылау - нақтылауға кері құбылыс - мағынасы тар түпнұсқа тілінің бірлігін мағынасы кең аударма тілінің бірлігімен алмастыру.

Келесі мысалда лексикалық баламалы алмастыруды қарастырамыз.

Бұл тәсіл аударма тіліндегі тиісті өрнек жоспарында мазмұнның өзгеріссіз жоспарының сәйкестігіне қол жеткізу мүмкін болғанда ғана пайда болады. Осылайша, мағыналарды толық жеткізу үшін жеткілікті аударманың барабарлығы қамтамасыз етілетін тікелей (сөзбе-сөз) аударма жасау мүмкін болады

және аударма түрлендірулерін пайдалану қажеттілігі жойылады. Шығармада аудармашылар лексикалық баламалы алмастыруды жиі пайдаланды.

“Outside of this looneybin, that is?” [7, 210].

“Мына жындыхананың сыртындағы адамдарға бұл қызық па, не?” [10, 195].

Сленгте loony bin - психиатриялық аурухана немесе есі дұрыс емес адамдарға арналған баспана. «Лунатик» сөзінің бейімделуіне байланысты бұл сөз тіркесі енді ең жақсы дегенде - дөрекі, ал ең нашары - өте қорлайтын болып саналады.

Дәл осы тәсілдің тағы бір мысалы ретінде:

«Chance to get clear of prison.» [7, 269].

«Сүттен ақ, судан таза болып шығуға мүмкіндігің болады.» – аудармасын алуға болады. [10, 251]

Ағылшын тілінде берілген сөйлемнің мағынасы қазақ тіліндегі сөз тіркесін қолдану арқылы толықтырылып, мағынасы жеткізілді. Сөз мағынасы, жазасыз болып шығуды меңзегендіктен, жай ғана «таза болып шығу» емес, сөзді өзгеше жеткізу үшін осы тәсіл қолданылды.

Компенсация. Бұл тәсіл аударма тілі құралдарымен түпнұсқаның барлық мағынасын жеткізу мүмкін болмаған кезде (немесе баламаларынсыз) қолданылады. Мұндай жағдайда мәтіннің барлық қажетті бөліктерінде жоғалған мағыналар өтеледі.

“...thinking about Brad Dolan, who calls me Paulie and never tires of jokes about chinks and slopes and spicks and micks, thinking about what Elaine Connelly had said.” [7, 200].

“Мені Поли деп айтатын, үнемі қытайлар, вьетнамдықтар, латынамерикалықтар, ирландықтар мен қара нәсілділер туралы ұятсыз әзілдер айтып жүретін Брэд Долан туралы” [10, 203].

Сөзбе-сөз аударма түсініксіз болатындықтан, балама нұсқамен алмастырылды.

“How in the name of Christ can you call a direct-current abortion like that a success?” [7, 200].

“Құдай үшін айтыңдаршы, сонда сендер көпе-көрінеу сәтсіздікті сәтті жаза деп тұрсыңдар.” [10, 204].

Мысал да осыған дәлел бола алады. Әр нәсіл өз ұғымдары мен тарихына сәйкес әртүрлі құдайға сыйынатыны жасырын емес. Дегенмен, оқу барысында абайсыз басқа құдайға табынып қою да өрескелділікке алып келуі мүмкін. Яғни осы тәсіл арқылы автор жай ғана «Christ» сөзін біздің халыққа сай ететіндей етіп жазды.

“What the hell game do you boys think you’re playing?” he asked.” [7, 208].

“Сендер өзі қай ойында жүрсіңдер, а? - деп сұрады.” [10, 193]

Бұл мысалда аударма трансформациясының түсірілу түрін пайдалануды бақылауға болады. Бұл - қосылуға тура қарама-қарсы құбылыс. Аударма кезінде

көбінесе семантикалық артық болып табылатын, яғни мәтіннен және олардың көмегінсіз алынуы мүмкін мағыналарды білдіретін сөздер алынып тасталады.

Бұл жағдайда the hell түсіп қалды, себебі онсыз да А? сөздің арқасында бұл сөйлем көтереңкі дауыс ырғағымен айтылғаны түсінікті болады.

Бұдан әрі эвфемистикалық аудармаға назар аударғым келеді. Ол тым өрескел лексиканы тегістеуге себеп болған кезде, түпнұсқамен салыстырғанда, аудармадағы экспрессияны төмендету үшін қолданылады.

“I know you don’t go down there and jerk off, those days are long behind you, so what do you do?” [7, 197].

“Онда құмарыңды қандыру үшін бармағаның анық, ондай жастан өтіп кеттің.” [10, 183].

Қазақ аудиториясы үшін бұл сөз тіркесін тікелей аудару өте өрескел болады, себебі біздің менталитетімізде мұндай нәрселер туралы айту “ұят болады” деп саналады.

Дәл осындай келесі мысал:

“Like a dopey bass-fiddler hammering an extra-thick E-string.” [7, 276].

“Тек жуан ішекті шертіп отырған шебер контрабаст сияқты онысын шертіп-шертіп қояды.” [10, 257].

Бір оқығаннан бұның «ұятсыз» істің сипаттамасы екенін түсіну өте қиын. Дәл осы, жаманды жасырып, астарлы жеткізу мақсатында, аудармашы осы тәсілді қолданды. Арнайы әрекеттің сипаттамасы ретінде басқа әдеби сөздер қолданылып жазылды.

Дисфемистік аударма. Түпнұсқамен салыстырғанда, экспрессияны ұлғайту үшін қолданылады.

“Shut up your cakehole, sonny.” [7, 209].

“Жап аузыңды, иттің баласы.” [10, 194].

Бұл жағдайда cakehole – ауыз-екі сөздің дөрекі мағынасын сақтап, дұрыс аударылды, ал sonny, яғни ұл сөзі, иттің баласы деп аударылды, бұл түпнұсқамен салыстырғанда, өте өрескел болып саналады.

Бұл аударма түрін сипаттайтын келесі мысал:

«Gimme that!» [7, 276].

«Әкел бері, ақымақ!» [10, 258].

Бір қарағаннан, жай ғана бұйрық райымен айтылған сөйлем сияқты. Дегенмен, аудармашы мағынасын барынша қызығырақ жеткізу мақсатында, осы аудару тәсілін пайдаланып, сөзді бірден ұға қоймайтын адамға «ақымақ» атауын ілік-тіріп жіберді. Яғни, осының арқасында, сөйлем өзіндік бір мағынаға ие болғандай. Дөрекі естілгенімен, сөйлемді толықтырып тұр.

Жоғарыда айтылып кеткен компенсацияға келтірілген, дәл осындай жағдайды келесі мысалдан да байқауға болады:

“There were a lot of them, but I suspect most were just camouflage.” [7, 348].

“Ол көз алдау үшін көп сұрақ қойды ғой деймін.” [10, 325]

Негізінен, “camouflage” сөзі жасырыну мағынасын береді. Алайда, нақты камуфляж сөзінің эквиваленті қазақ тілінде қолданыста болмағандықтан, оны ұқсас мағыналы сөзбен, дұрыс, түсінікті болуы үшін, яғни “көз алдау” сөз тіркесімен алмастырды. Бұл жерде кітаптағы кейіпкер Перси бір нәрсені қатты білгісі келіп, бірақ оны байқатпас үшін жасалған айласы болатын. Аудармашы соны жеткізе білу үшін “көз алдау” тіркесімен жақсы жеткізген.

Түпнұсқа мен аударманы сленг сөз бірліктерін салыстырмалы талдау барысында, дөрекі сөздер анағұрлым бейтарап сөздермен алмастырылып аударылды. Яғни бір сөзбен айтқанда, эвфемистік аударма арқылы келтірілді. Мәселен:

“If you tell any of your candy-ass friends I said that...”[7, 260].

“Егер ана қорқақ достарыңның біріне менің осылай дегенімді...”[10, 249].

“Candy-ass friends” ағылшын тілінде намыссыз, жігіттік қасиеті жоқ ер адамдарға айтылатын, өте дөрекі тұрпаттағы сипаттама сөз болып табылады. Аудармашы қазақ тіліне жұмсақ, мәдени түрде көрсетті.

Қазақ тіліне аударылған шығармалардың көбінде бұл тәсілді байқауға болады. Біздің менталитетімізге сай, көптеген ұят сөздер тасадан тыс көрсетуге тырысады. Дәл осындай эвфемистік мысал:

«Aw, Harry said, po baby.» [7, 271].

«Оған обал болған екен.» [10, 252].

Автор бұл сөзді «бейшара», «жалынышты» деген сияқты сөздермен аударуына әбден болушы еді. Дегенмен, қазақ халқы балаларды періште санайды. Сондықтан, аударманың осы тәсілі пайдаланылып, қарапайым тілмен ғана сипатталды.

Келесі мысал, қазақ тіліне аударылмаған, былайша айтқанда, аудармашы толықтай түсіріп тастады.

“Very noble, but I doubt like hell if that’s what put this bee in your bonnet.” [7, 113].

“have a bee in your bonnet” сөз тіркесін тура мағынасында аударуға келмейді. Бұл - бір нәрсе туралы қатты ойланып немесе уайымдап, сол туралы айта бергенде қолданылатын американдық ескірген сөз тіркесі. Яғни қазақ тіліне былай аударған дұрыс секілді:

“Әрине дұрыс қой, алайда, бұл идеяны, басыңнан шығара алмауыңа, басқа нәрсе түрткі болған секілді.”

Тағы бір мысал ретінде,

“You’ve got a problem, son.” тіркесін қарастырайық. [7, 113].

Мұнда ағылшын тіліндегі «son» сөзі бәрімізге белгілі «ұл» аудармасын білдіреді. Дегенмен, аудармашы кейіпкердің қарсыласына деген жеккөрінішті

көзқарасын ерекше атап өтуді қажет деп санағандықтан, одан дөрекі зат есімді қолданды, дисфемистік аударма:

“Басың бәлеге қалады, боқмұрын.” [10, 125].

Бұл жерде прагматикалық аспектінің сақталуын атап өткен жөн, өйткені бұл сөздерді кейіпкер тілдің төменгі деңгейін қолдануға рұқсат етілген топтағы жолдастарымен бірге айтады.

Баламалы лексикалық алмастыруды келесі мысалдан көруге болады.

“Aunt Rhody’s old gray goose comes back to life.” [7, 260].

“Родидің кәрі қызы тіріліп келгенше...” [10, 248].

Алайда, өз ойымды қосар болсам, бұл жерге сипаттамалық аударма жасалғаны дұрыс секілді. Өйткені, “Aunt Rhody’s old gray goose” белгілі бір шығарманы меңзеп тұрғаны анық. Ал оны оқып отырған оқырманның бірі түсінсе, екіншісі түсінбес.

Сондықтан менің нұсқам бойынша, “Анау, әнде жазылған Родидің өліп қалған кәрі қазы қайта тірілгенше...”

Немесе баламалы лексикалық алмастырудың басқа мысалының бірі:

«Goddam, boys, we’re sittin here with Mr. Sherlock Holmes.» [7, 264].

«Сайтан алғыр, Шерлок Холмс дәл жанымызда отыр екен ғой.» [10, 250].

«Goddam» сөзі - көбіне шошыған немесе басқа біреуді боқауыз сөзбен атаған кезде қолданылатын сөздердің бірі. Сәйкесінше, бұл сөздің тұрақты бір сөз ретіндегі аудармасы жоқ. Сөз мағынасы қолданылып отырған ортасы мен жағдайға байланысты. Бұл мысалда адамның таң қалуын білдіріп тұрғандықтан, қазақ тілінде осы жағдайларда кеңінен қолданылатын сөздерінің бірі қолданылды.

“Roll, for Christ’s sake! Roll, roll, roll!” [7, 234].

“Ойпырмай, қоссаңшы! Қос, қос!” [10, 217].

Christ’s sake таңдануды, жек көрушілікпен, ашушандықты, жиіркенішті, зерігуді, көңілсіздікті білдіру үшін қолданылады. Сленгті аудару кезінде аудармашы тап болатын басты мәселе – семантикалық баламалардың болмауы. Сондықтан, бұл сөздің семантикалық баламасы болмағандықтан, аудармашы сол жағдайда нақтылап, кейіпкердің ашуын, қорқынышын көрсетуі үшін «ойпырмай» сөзін қолданды.

Нәтижелер. В.Вебер мен Д.Вебердің аудармасында сленгті аудару кезінде лексикалық тұрғыда баламалы алмастырулардың үлесі 31%-ды құрады, ал жалпы аудармада сленгтің эвфемизациясы байқалады. Эвфемизация арқылы түрлендірілген үлгілердің үлесі 33% болып, нәтижесінде түпнұсқадағы сленгтің 70%-ы бейтараптандырылды. Түпнұсқа үлгілерінің дисфемизациясы (7%) вульгаризмдер мен діни мазмұндағы дөрекі сөздерге әсер етіп, аударманың өрескелдеу болуына алып келді. Сондай-ақ, сленгтік элементтердің жіберіліп кету үлесі де елеулі (7%) болды.

М.Опалева аудармасында лексикалық тұрғыда баламалы алмастырулардың үлесі 41%-ға дейін өсті, бірақ бұл алмастырулардың бағыты алдыңғы аудармадан керісінше болды. Сленгті эвфемизм арқылы аудару үлесі 10%-ға дейін өсті, ал дисфемизация үлесі 5% болды. Екі аудармашы да 10% көлемінде өтемдік тәсілді қолданды.

М.Сембайқызы аудармасында сленгті лексикалық тұрғыда баламалы алмастыру үлесі 45%-ға дейін артты. Сондай-ақ, эвфемизм арқылы аудару үлесі 20%-ға дейін өсті. Осыған байланысты, М.Сембайқызының қазақ тіліне жасаған аудармасы, түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда, әлдеқайда жұмсақ болып естіледі.

Роман мәтінінде табылған барлық мысалдарды қарастырып, қорытындылай келе, қазақ тіліндегі аудармада сленг бірліктерін бейтараптандыру (жұмсарту) үрдісі бар екенін байқауға болады. Жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп тұрғандай, сленг жиі бейтараптандырылып, стилистикалық тұрғыда бейтарап лексемалармен алмастырылды.

Қорытынды. Бұл жұмыс «сленг» феноменін оның функционалдық аспектісіндегі мәселелерін, атап айтқанда, жастар сленгінің ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылуы мәселесін зерттеуге арналды. Айта кету керек, сленгтің ерекшелігі – тілдің құрамдас бөлігі бола тұра, онымен бірге дамып отырады, демек, тілдің өзі өмір сүргенше тіл білімінің өзекті мәселесі болып қала береді.

Бұл жұмыс барысында сленгтің негізгі теориялық аспектілері, ағылшын сленгінен аударудың негізгі әдістері мен тәсілдері, сондай-ақ оның функциялары қарастырылды. Көркем әдебиеттегі сленгті аудару кезінде аудармашының міндеті - ең алдымен мәтіннің мағынасын жеткізу. Нәтижесінде, аударма мәтінінің сәйкестігіне қол жеткізу үшін аудармашы мәтін бірліктерінің денотативті мағынасын беріп қана қоймай, сондай-ақ олардың коннотативті мағынасын, шығарманың авторы салған бейнелерді, оның стилін, қолданылған экспрессивті құралдарын да қайта құруға тырысады.

Біз таңдаған шығарманың негізгі аудармаларын салыстырмалы түрде талдауға тырысып, аударманың прагматикалық эквивалентіне қол жеткізу үшін аудармашылар әртүрлі лексикалық түрлендірулерге жүгінуге мәжбүр болғанын білдік. Талдау барысында негізгі: жалпылау, нақтылау, сөздерді баламасымен алмастыру, компенсация, түсірілу, сипаттамалық, эвфемистикалық және дисфемистикалық әдістер қолданылды. Сленг аудармалары және оның прагматикалық эквиваленттілігі, аудармашылар сленгті аударудың зерттеуде айтылған әдістерден басқа аударма өзгерістеріне жүгінуге мәжбүр болды. «Сленг» ұғымын анықтауға арналған теориялық материалды талдау барысында сленг – бұл ауызекі тілде қолданылатын, айқын эмоциялық, бағалаушы және экспрессивті сипаты мен лингвистикалық ойын белгілері бар, со-

нымен бірге әдеби нормадан тыс және әлеуметтік байланысқа байланысты лексиканың ерекше, генетикалық тұрғыдан өте гетерогенді қабаты деген қорытындыға келуге болады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері «Жасыл Миль» шығармасының ерекшелігін, аударманың ең сәтті әдістерін, әртүрлі аудармалардың оң және теріс тұстарын анықтауға және негізгі сленгтерді қарастыруға көмектесті. Сондай-ақ, біз осы зерттеу барысында кіріспеде аталған мақсат пен міндеттерге қол жеткіздік деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Newmark, P., 1998. *More Paragraphs on Translation*. Clevedon: British Library Cataloguing in Publication Data.
2. Nida, E. A., Taber, Ch. R., 2003. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Koninklijke Brill.
3. Stolt, R., 2010. *The Translation of Slang. Within the Bounds of Possibility?* Norderstedt: GRIN Verlag.
4. Бархударов Л.С. *Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода*. – М., 2010. – 240-б.
5. Есембеков Т., Әбдірәсілқызы А. // Ежелгі әдеби мәтіндерді қазақ тіліне аудару мәселелері. // Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2006. – 19-39 бб.
6. Hunsinger, E., 2011. *Slang the Other English Language*. Available at: <http://www.buzzle.com/articles/slang-the-other-english-language.html> [Accessed 17 October 2011].
7. King S. *The Green Mile* – Orion 1997 – P. 401.
8. Кинг С. *Зеленая Миля - Перевод с английского В. Вебера, Д. Вебера* - М.: Издательство АСТ, 2022 – 448 с.
9. Кинг С. *Зеленая Миля – Перевод с английского М.В. Опалевой* - <http://fibusta.site/b/246759>. – 44 с.
10. Кинг С. *Жасыл Миль. Ағылшын тілінен аударылған М. Сембайқызы – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021 – 376 б.*
11. Drozde, L., Vogule, G., 2008. *Censorship in Translation of Taboo Words*. Available at: <http://www.docjax.com/docs/detail/Drozde-L---Vogule-G/ag52aWV0YW5oLWLRvY2pheHlVCxINZG9jc19kb2N1bWVudBigp0cM/>
12. Mattiello, E., 2007. *Keeping Lexical Complexity in Slang Translation*. Available at: <http://host.uniroma3.it/docenti/boylan/text/mattiell.doc> [Accessed 15 March 2011]

А.Е. СТАМБЕКОВА
Э.Т. ЖАНЫСБЕКОВА

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

К. БЕННЕТТ

Nova University, Лиссабон, Португалия

**СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА СЛЕНГА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК
(НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА СТИВЕНА КИНГА «ЗЕЛЕНАЯ МИЛЯ»)**

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются способы перевода сленга с английского языка на казахский язык, а также разбираются трудности, с которыми сталкиваются переводчики при переводе сленговых единиц и выражений. В качестве материала исследования мы выбрали роман известного американского писателя Стивена Кинга «Зеленая Миля». В статье был проведен сравнительно-сопоставительный анализ перевода указанного романа на казахский язык, выполненный переводчиком Мирой Сембайкызы. В ходе анализа мы предприняли попытку рассмотреть стратегии, применяемые переводчиком при передаче сленга. В качестве теоретической основы мы опирались на труды таких переводоведов как Ньюмарк [1], Найда [2], Штольт [3], Бархударов [4]. Главной целью исследования было провести анализ переводческих трансформаций, которые применяли переводчики при передаче сленговых единиц. Как показал анализ, при переводе сленга на казахский язык, как правило, был примен прием эфвемизации или смягчения исходного сленга. Что говорит о том, что переводчик, в силу культурных особенностей казахского языка, не может преодолеть барьер или перейти границу дозволенных норм в переводе художественного произведения на казахский язык. Результаты исследования могут быть полезны для практикующих переводчиков, а также данные исследования могут быть использованы на занятиях по подготовке будущих переводчиков, лингвистов, магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: перевод, сленг, трансформация, прагматика, адекватность, подбор аналога, генерализация, конкретизация, компенсация.

A.Ye. STAMBEKOVA
E.T. ZHANYSBKOVA

Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

K. BENNETT

Nova University, Lisbon, Portugal

**STRATEGIES OF SLANG TRANSLATION FROM ENGLISH
INTO KAZAKH
(ON THE MATERIAL OF STEVEN KING'S GREEN MILE)**

Annotation. This article reviews the ways of slang translation from English into Kazakh. We also consider the challenges that the translators may face when translating slang words into Kazakh. As a material we have taken Steven King's novel "The Green Mile". Steven King is a famous American writer in the style of horror. His works are read a lot by the Kazakh readers and the book "The Green Mile" was recommended among other 100 books to be translated into Kazakh. This competition was done under the support of the Committee of Youth affairs of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The translation into Kazakh was done by Mira Sembaikyzy. During the research we have taken an attempt to analyze the strategies that the translator used when translating slang words. As a theoretical basis we used the works on Newmark [1], Nyda [2], Stolt [3], Barkhudarov [4]. The main goal of the research was to conduct analysis of translation transformation used in slang translation. The analysis has shown that the translator used the method of euphemisation or softening of the original meaning. This means that the translator could not go through the barrier due to the cultural peculiarities of the Kazakh language. The results of the research can be useful for practical translators and can be used during seminars for future translators, PhD and Master students.

Keywords: Translation, slang, transformation, pragmatics, adequacy, analogue finding, generalization, concretization, compensation.

References

1. Newmark, P., 1998. More Paragraphs on Translation. Clevedon: British Library Cataloguing in Publication Data.
2. Nida, E. A., Taber, Ch. R., 2003. The Theory and Practice of Translation. Leiden: Koninklijke Brill.
3. Stolt, R., 2010. The Translation of Slang. Within the Bounds of Possibility? Norderstedt: GRIN Verlag.
4. Barhudarov L.S. Yazyk i perevod: Voprosy obshchej i chastnoj teorii perevoda.

(Language and translation: Issues of general and particular theory of translation) – M., 2010. – P.240.

5. Esembekov T., Äbdıräsılqyzy A. // Ejelgi ädebi mätinderdi qazaq tiline audaru mäseleleri. //Audarma teoriyası men täjiribesiniñ jäne salıstıymaly ädebiattanudyñ özekti mäseleleri: Respublikalyq ğylymi teorıalyq konferensia materialdary. – Almaty, 2006.– 19-39 pp.

6. Hunsinger, E., 2011. Slang the Other English Language. Available at: <http://www.buzzle.com/articles/slang-the-other-english-language.html> [Accessed 17 October 2011].

7. King S. The Green Mile – Orion 1997 – P. 401.

8. King S. Zelenaya Milya (Green Mile) – Translation from English into Russian by V. Veber, D. Veber - M.: Izdatel'stvo AST, 2022. – P. 448.

9. King S. Zelenaya Milya (Green Mile) – Translation from English into Russian by M.V. Opaleva - <http://fibusta.site/b/246759> - P. 44.

10. King S. Zhasyl Mil. (Green Mile) Translation from Kazakh by M. Sembajkyzy – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – P. 376.

11. Drozde, L., Vogule, G., 2008. Censorship in Translation of Taboo Words. Available at: <http://www.docjax.com/docs/detail/Drozde-L---Vogule-G/ag52aWV0YW5oLWRvY2pheHIVCxiNzG9jc19kb2N1bWVudBigp0cM/>

12. Mattiello, E., 2007. Keeping Lexical Complexity in Slang Translation. Available at: <http://host.uniroma3.it/docenti/boylan/text/mattiell.doc> [Accessed 15 March 2011]

Авторлар туралы мәлімет:

Стамбекова Айжан Ермековна – PhD докторанты, лингвистика магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан.

Стамбекова Айжан Ермековна – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Stambekova Aizhan Yermekovna – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Эльмира Тулегеновна Жанысбекова – доценттің м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Эльмира Тулегеновна Жанысбекова – PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Elmira Tulegenovna Zhanysbekova – Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan.

Карен Беннетт – PhD, профессор, Nova University, Лиссабон, Португалия.

Карен Беннетт – PhD, профессор, Nova University, Лиссабон, Португалия.

Karen Bennett – PhD in Translation, Professor, Nova University of Lisbon, Portugal.

ISTIR 16.21.39

A.T. TAUBEYEVA

Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
(e-mail: nur-muba19@mail.ru)

COMPARATIVE ANALYSIS OF VOICE CATEGORIES

Annotation. The aim of this article is to analyze the functional features of voice categories in Kazakh sentence structures, with a particular focus on their relation to functional grammar. The research of the article explores theoretical perspectives of Kazakh and Russian linguistic scholars, highlighting the classification suggested by A. Baitursynuly. “Sabakty etis” is compared to English and Russian equivalents. In the article, aspectual, causal, and modal terms of functional grammar are elaborated. Theoretical significance deepens the understanding of types of voice and provides an overview of the voice classification system suggested by A. Baitursynuly. The comparative approach enhances cross-linguistic studies and contributes to the broader field of functional linguistics.

Functional-semantic features of voice categories in Kazakh hold significant practical value in linguistic studies, language learning, and textbook development. The ten voice categories proposed by A. Baitursynuly provide valuable insights into Kazakh grammar that contribute to the reintroduction of linguistic studies.

The methodological foundation of the article is based on comparative and functional analyses. Comparative linguistic analysis is elaborated to highlight differences and similarities of just one type of Kazakh, Russian, and English voice. Comparative analysis of the “sabakty etis” category with the English “active voice” structure identifies a useful resource for bilingual education.

Aspectual, temporal, causal, and modal analyses are applied to voice categories to examine their interaction with sentence structure and meaning. The study of the article utilizes qualitative methods and corpus-based research to ensure a comprehensive examination of voice in Kazakh.

Keywords: aspectual, causal, temporal, functional, voice categories

Introduction. In recent years, along with the rapid development of technology, the field of linguistics has also been evolving significantly taking forth new discoveries. Kazakh linguistics has undergone various studies unveiling its intricate aspects. This progress can be attributed to the pioneering work of A. Baitursynuly who thoroughly analyzed all linguistic units of the Kazakh language and established a foundation through a functional system of study. His work was further throughout the early and mid 20th century by scholars such as K. Kemengeruly, K. Zhubanov and others. Furthermore, over the years, the Kazakh language has been extensively studied from a scientific perspective. In recent times, notable scholars such as A. Salkynbay, D. Alkebyeva, R. Niyazova and other prominent linguists have made significant contributions to advancing the status of Kazakh linguistics.

The Kazakh language has been analyzed from a structural grammar perspective and continues to be explored. No language can ever be considered fully studied, complete or at its peak as language continuously evolves. Therefore, language remains as essential subject of scientific study.

Consequently, modern scholars have shifted their focus not only to the structural aspects of language but also to its functional level. Although the study of language from a functional perspective may seem like a new approach, Kazakh linguists confidently assert that its root can be traced back to A. Baitursynuly's research on Kazakh grammar. While the term "functional" does not explicitly appear in his works a logical examination of linguistic units reveals that functional categories are inherently present. The scope of functional categories can be observed in A. Baitursynuly's studies on voice. However, it is important to note that the topic of voice was first discussed in the works of the scholar M. Kashgari.

Based on the reasoning of scholars an in-depth examination of the significance of categories within functional grammar reveals that they perform various functions within a sentence. Despite their diverse roles, these categories also share similarities in their functional properties. Additionally, the categories of functional grammar complement one another within a sentence contributing to the logical coherence of sentence structures.

Methodology and Research Methods. The methodology foundation of this research is based on comparative and functional analyses employing both qualitative and corpus-based research methods. The study aims to examine the voice category in the Kazakh language by comparing it with its counterparts in Russian and English utilizing functional-semantic parameters to explore their linguistic properties. Comparative method is essential for highlighting the unique characteristics of Kazakh voice system while identifying functional parallels in English. A key aspect of this

approach is the analysis of “sabakty etis” in Kazakh which is compared to active voice in English.

To provide a comprehensive analysis functional-semantic parameters such as aspectual, causal, modal and temporal functions applied. This approach enables an exploration of how voice categories interact with sentence structures and contribute to meaning-making in discourse. The data for this study is derived from various linguistic sources including academic texts, linguistic corpora and literary works. The corpus-based research method allows to collect authentic linguistic data ensuring that the analysis is grounded in naturally occurring language usage. The selection of examples from Kazakh, Russian and English texts provides empirical evidence for comparative and functional analyses. Corpus-based research is beneficial in identifying patterns of voice usage aids in understanding the frequency, function and syntactic roles of voice construction in various linguistic features and cross-linguistic influences.

Functional analysis is a central methodological approach in this study focusing on how voice categories function within sentences and discourse. The following functional parameters are examined: aspectual analysis investigates how voice forms contribute to aspectual meaning including distinctions between completed and ongoing actions; causal analysis examines the role of voice in indicating causation, particularly in causative and induced reciprocal constructions in Kazakh; modal analysis explores relationship between voice and modality analyzing how different voice structures convey necessity and obligation; temporal analysis how voice categories interact with tense and time references.

The comparative analysis focuses on transitive and causative voices in Kazakh examining their equivalents in Russian and English. The comparison also highlights how the evolution of Kazakh voice system has been influenced by Russian linguistic rules particularly in the reduction of voice categories from ten to four in contemporary grammar. By employing the methodological framework the study offers a nuanced perspective on the functional-semantic features of voice categories contributing theoretical and practical applications in bilingual education.

Discussion and Observation. The main type of these categories include aspectual, subjective, possessive, modal, causal, taxis, temporal and locative categories [1, 34]. To identify and recognize accurately each of these categories in spoken or written discourse, first of all, it is essential to analyze their meanings. This analysis is further elaborated in this article especially through an exploration of the role of voice in the Kazakh language.

The concept of functional grammar categories was originally introduced in the field of philosophy. From a philosophical perspective these categories emerged as a means of understanding and analyzing the nature, content, attributes and stages

of naturally occurring phenomena. It is no mistake to say that these categories were evolved based on the study of fundamental philosophical principles. In linguistics regardless of the language the functional properties of grammatical voice have been extensively examined. For instance, Russian scholar M.A. Shelyakin provided a definition of the general functional characteristics of the voice category stating that “voice category consists of two opposing word forms that highlight either the subjective or objective connections of an action within a sentence” [2, 127]. The fundamental feature of voice category lies in the way it establishes a relation between subject and object within a sentence thereby revealing a meaning of an action. This idea has been supported in the works of N. Sauranbayev, A. Yskakov and G. Imambayeva. Furthermore, scholars as Z. Akhmetzhaova, O. Zhubayeva, A. Zhanabekova and A. Soltanbekova have conducted research on additional functional categories that appear in sentences containing voice forms. These include taxis, personal, temporal and locative categories which further illustrate the depth of interaction between syntactic elements in a sentence.

Prominent Turkologists such as A.N. Kononov and J. Deny have even argued against the use of the term “voice category” altogether. In her monograph G. Imambayeva notes that a group of linguists led by V.V. Rodlov, viewed voice category as a derivational affix rather than a grammatical phenomenon. Similarly, A.N. Kononov asserted that voices serve as word-forming rather than inflectional elements within a sentence [3, 173].

Kazakh linguist and professor G. Imambayeva has conducted research on the voice category in the Kazakh language referring to the perspectives of Russian linguists.

G. Imambayeva in her monograph “The Lexical-Grammatical Nature of the Voice Category in the Kazakh Language” states that “among linguists the voice category remains one of the complex and controversial topics in grammar. The reason for this diversity of opinions is, first, the unique nature of the voice category; second, its classification as a mixed lexical-grammatical category; third, its historical development, transformation and refinement processes” [4, 8]. Indeed, in contemporary linguistics voice category in Kazakh, as well as in other Turkic languages, is often considered a derivational rather than an inflectional category.

The distinguished scholar A. Baitursynuly provided a grammatical characterization of voice category emphasizing its functional significance in sentence structure. The reason of it that each type of voice category is named according to the meaning of the performed action. It is well known that ten types of voice categories introduced in academic discourse were first documented in the renowned work “Til Quraly” by the great scholar A. Baitursynuly. However, over time, number of recognized voice categories has been decreased. This reduction in categorization cannot be overlooked as some grammatical phenomena in Kazakh have undergone changes influenced

by Eurocentric linguistic perspectives. Domestic scholar O.Zhubayeva highlighted this issue in her research presentation, too. Although ten types of voice that were offered by A. Biatarsynov do not possess direct equivalents in English, but we can find some grammar forms that can be suitable to compare. These categories are as in the following view:

1. Transitive verb (Сабақты етіс)

When an action is directly linked to an object. For example: I wrote a letter (хат жаздым), I mowed the grass (шөп шаптым), I cast a fishing rod (қармақ салдым). Letter (хат), grass (шөп), fishing rod (қармақ) are directly affected by the actions wrote (жаздым), mowed (шаптым) and cast (салдым). Such words indicating actions that involve a direct object are called transitive voice [5, 82].

2. Intransitive verb (Салт етіс)

When an action occurs without a direct object. For example: I am walking (мен жүрмін), you are standing (сен тұрсың), he/she is sitting (ол отыр). There is no object linked to the actions «am walking» (жүрмін), «are standing» (тұрсың), «is sitting» (отыр). These words indicate intransitive actions [5, 83].

3. Reflexive pronouns (Өздік етіс)

When an action is performed by and affects the same subject. For example: I washed myself (мен жуындым), you combed yourself (сен тарандың), he/she boasted (ол мақтанды). If one says «washed myself» (жуындым) it means a person washed himself whereas «washed» (жудым) means he washed something else. This self-indicated action is classified as reflexive pronoun [5, 83].

4. Reciprocal pronoun (Ортақ етіс)

When an action is performed by two or more subjects. For example: Children competed (бала жарысты), enemies fought (жау соғысты), wrestlers wrestled (балуан күресті). These actions multiple participants and cannot be performed alone. Such mutually performed actions are classified as reciprocal voice [5, 83].

5. Passive voice (Ырықсыз етіс)

When an action occurs without a direct object. For example: I am walking (мен жүрмін), you are standing (сен тұрсың), he/she is sitting (ол отыр). There is no object linked to the actions «am walking» (жүрмін), «are standing» (тұрсың), «is sitting» (отыр). These words indicate intransitive actions [5, 83].

6. Causative construction (Өзгелік етіс)

When a subject causes someone else to perform an action. For example: He made a horse go (атты жүргізді), he made a sheep graze (қойды өргізді), he made a camel stand (түйені тұрғызды). If the animals acted independently, the sentences would be «a horse went» (ат жүрді), «a sheep grazed» (қой өрді), «a camel stand» (түйе тұрды). Causative voice emphasizes subject's role in making someone else act [5, 84].

7. Delegate verb (Беделді етіс)

When an action is carried out ordering someone do something. For example: He had a letter written (хат жаздырды), He had a song sung (өлең айттырды), He made children laugh (балаларды күлдіртті). The actions in these cases are not performed by the subjects but by someone else under their directions [5, 84].

8. Induced Reciprocal verb (Шағы етіс)

When a subject causes multiple participants to engage in a mutual action. For example: I made children wrestle (балаларды күрестірдім), I brought people together (елді табыстырдым). Here the subjects facilitate an action between others [5, 84].

9. Intensive verb (Өсіңкі етіс)

When an action is intensified or prolonged. For example: A horse walked a bit more (ат жүріңкіреді), A child slept a little longer (бала ұйықтаңқырады). The suffixes indicate that the action occurred to a greater degree than usual [5, 85].

10. Iterative verb (Дүркінді етіс)

When an action is repeated multiple times. For example: I fired repeatedly (мылтық атқылады), I pulled repeatedly at her/his hand (қолынан жұлқылады). These words indicate repeated occurrences of an action [5, 85].

The types of voice listed in the table precisely define the nature of the action and they are named accordingly to A. Baitursynuly's work. Later researchers such as K. Kemengeruly and K. Zhubanov grouped certain voice types based on their semantic similarities and reduced the numbers of them from ten to six and seven. In modern Kazakh language textbooks only four types of voice are typically recognized while transitive, intransitive, delegate, induced reciprocal, intensive and iterative verbs are no longer mentioned. This change reflects a shift in Kazakh grammar where the study of voices has been influenced by Russian grammar, aligning Kazakh voice categories with four Russian counterparts: active (действительный), passive (страдательный), reflexive (возвратный) and reciprocal (взаимный) voices.

Results. Studying morphological and semantic characteristics of voice types and determining their functional roles remains a key research topic for linguists concerning the evolving nature of contemporary linguistics. Referring to the functional categories that were mentioned earlier we can analyze specific examples to illustrate morphological and functional features of different voice types. For instance, "At first, the pursuer is depicted as a greedy materialist chasing the world with insatiable avarice, but later, after striking the Altay red fox with a club, he admires the blood dripping from the fox's nose with a sense of triumph, greed and cruelty..." [6, 56]. In this sentence, the verb "is depicted" (кескінделсе) serves as a syntactic indicator functioning as a predicate in the passive voice. However, from a functional perspective it corresponds to causal (каузалдық), aspectual (аспектуалды) and temporal (темпоралды) categories. The causal category expresses "a cause and effect" relation meaning that "кескінделсе" in this sentence highlights the reason behind the depiction, namely, the pursuer's materialistic greed. The verb "кескінделсе" also belongs to the aspectual category because the phrase "...chasing the world

with insatiable avarice” (... дүниені қомағай іштарлықпен қуып бара жатқан...) indicates that the action reached a conclusion. Meanwhile, it falls under the temporal category because it is directly linked to the word “At first” (Алғашында) which indicates a specific point in time. In a sentence a verb does not exist in isolation but interacts with preceding and following linguistic units which help clarify its meaning. It is natural for multiple functional categories to coexist within a single sentence to fully convey its meaning. In this case, the author’s use of “At first...” (Алғашында) signals a reader that further actions will unfold indicating a direct link between the event and time. This example demonstrates that events unfold simultaneously within a particular time frame emphasizing both factual occurrence of the action and its persuasive function.

If all voice types established by A. Baitursynuly were fully integrated into modern Kazakh linguistic studies, their meanings and functions could be thoroughly analyzed through the lens of functional categories. Linguist O.S. Zhubanova in her article named as “The Grammatical Concept of Voice: A Cognitive Aspect” states that “K. Kemengeruly and K.Zhubanov grouped the delegate and induced reciprocal verbs under the causative voice. K. Zhubanov specifically associated delegate verb with causative voice and K. Kemengeruly noted that suffixes such as –т, –р, –қыз, –тыр based on the final sound of a word but still add the same meaning. K. Zhubanov explained the merging of delegate verb and causative voice as follows: Previously, causative voice and delegate verb were considered separate but we have combined them. This is because both involve an action carried out through another person. Whether this is achieved by exerting authority or through coercion a language does not differentiate between them. Similarly, he did not classify intensive and iterative verbs under the voice category” [7, 107].

When comparing voice category in Kazakh with in Russian and English it is evident that transitive voice (сабақты етіс) in Kazakh most closely corresponds to voice systems of these two languages. The essential aspect of voice category is relation between subject and object which is clearly manifested in transitive voice.

If we compare types of voice across three languages transitive voice is presented in all of them. For instance, in Russian: «Мы уже рассматриваем этот вопрос (We have been already considering this issue)» [8,31]. In Russian grammar this sentence is in active voice (действительный залог) structure. The subject is «Мы» (We) and the object is «этот вопрос» (this issue) which answers the accusative case question What? In English transitive verbs can be met in active voice sentences. We can see it in this following sentence: “Sometimes the spiders lure their victims by vibrating the web to mimic the struggles of a trapped insect” [9,14]. In this sentence “the spiders” serve as subject while “victims” is object. Relation between subjects and objects in all three languages is established by verbs that signify actions. Thus, similarities

between Kazakh, Russian and English grammar can be observed in sentence structures that include voice categories. Verb based sentences rely on the presence of syntactic units such as subjects and objects to convey complete meaning.

Comparative research focuses on studying related languages whereas typological research examines the universal characteristics and structural features of world languages. While both methods involve language comparison they differ in scope. Typological studies compare not only related languages but also those that have no genealogical roots. Unlike comparative method which analyzes specific linguistic elements, typology focuses on the overall structure of language system. Moreover, typological studies do not aim to trace linguistic origins but rather to classify languages based on shared features [10, 21]. These scholarly perspectives help clarify comparative significance of voice category across analyzing languages.

One of the challenges in teaching voice category to Russian-speaking or foreign learners of Kazakh is the issue of comprehension difficulties. A common question that arises among learners is “Why?” when faced with certain sentence structures. For instance, in the sentence “Май жақ” (Spread the butter), learners often identify the word “май” (butter) as a noun and the word “жақ” (spread) as a verb. But they struggle to recognize the sentence as an example of voice category. This is because there is no explicit direct object in the accusative case (кімді? нені? – whom? what?). However, hidden structure of the sentence implies the presence of an omitted direct object and a phenomenon frequently encountered in spoken language.

To clarify this for learners the expanded sentence “Майды нанға жақ” (Spread the butter on the bread) provides a clearer example. Here, “майды” (the butter) explicitly answers accusative case question (нені? – what?) making it easier to classify the sentence under the voice category.

Conclusion. From the earliest stages of its development voice category in the Kazakh language has undergone significant changes due to theoretical interpretations and research conducted by scholars. While induced reciprocal verb was initially merged with reciprocal verb to form the same category, it becomes evident that induced reciprocal verb has its own distinct functional role. To analyze functional grammar assists stand out its unique characteristics. Similarly, more detailed examination over the transitive voice (сабақты етіс) would confirm its importance as one of the fundamental voice categories. Reintroducing this term into modern Kazakh language textbooks would be a step toward refining Kazakh grammar. If all ten original voice types were reevaluated on their properties they could potentially be reintegrated into Kazakh grammar, enriching the language with greater clarity and depth of meaning. This suggests that voice category should be reassessed and reconsidered.

Linguistic changes are inevitable as language evolves it is crucial not to deviate too far from established linguistic norms. It is important to resist tendency to conform

entirely to lexical and grammatical structures of other languages whether they are related or distant, instead, preserve fundamental rules of Kazakh language.

All these considerations highlight the importance of practical Kazakh language textbooks starting from school level. If grammar rules were clearly explained in detail in educational materials, voice categories established by Mahmud al-Kashgari and A. Baitursynuly would continue to be relevant and preserved in Kazakh linguistics.

References

1. Alkebaeva D. A. Kazakh tilinin funktsionaldyk grammatikasy [Functional grammar of Kazakh Language]. – Almaty: Manual, 2019. – 191 p.
2. Shelyakin M.A. Funktsionalnaya grammatika russkogo yazyka [Functional Grammar of Russian Language]. – Moscow, 2001. – 288 p.
3. Kononov A.N. Grammatika sovremenno-turetskogo literaturnogo yazyka [Grammar of contemporary Turkish of literary language]. –M. –L., 1956. -189 p.
4. Imambaeva G.E. Kazakh tilindegi etis kategoriyasynyn leksika-grammatikalyk tabigaty. Monografiya [Lexical-Grammatical Nature of Voice category in the Kazakh Language]. – Pavlodar: EKO, 2014. – 352 p.
5. Baitursynov A. Til kuraly [Language Tool]. – Almaty: Sardar, 2009. – 348 p.
6. Zhubaeva O.S. “Etis” grammatikalyk kontsepti: kognitivti aspect [Grammatical concept “Etis”: Cognitive aspect]// Bulletin of Kazakh National University named after Al-Farabi, Filology series. – 2017. - №3 (167). – 198 p.
7. Akhmetzhan T. Sulu men suretshi [Beauty and Artist] – Almaty: Education, 1998. – 240 p.
8. Trudy instituta lingvisticheskix issledovaniy [Institute works of linguistic research], Volume XI, Part 1. – Saint-Petersburg: Science, 2015. - 901 p.
9. Hopkins Diana, Cullen Pauline. Grammar for IELTS. Self-study grammar reference and practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. - 258 p.
10. Zhumsalymdy grammatika [Functional Grammar]. Monographs-Manual. – Almaty, “Institute of developing State language”, 2016. - 508 p.

Т.Ә. ТӘУБЕЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ЕТІС КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ САЛҚАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліндегі сөйлем құрылымдарындағы етіс категорияларының ерекшеліктерін талдау мақсат етіледі. Әсіресе, олардың функционалды грамматикамен байланысына назар аударылады. Мақалада қазақ және орыс тіл біліміндегі теориялық көзқарастар қарастырылып, А.Байтұрсынұлы ұсынған етістердің жіктелуі ерекше атап өтіледі. Қазақ тіліндегі сабақты етісті ағылшын және орыс тілдеріндегі етіс түрімен салыстырылады. Мақалада функционалды грамматиканың аспектуалдық, себептік және модальдық қызметтері қарастырылады.

Мақаланың теориялық маңыздылығы қазақ тіліндегі етіс категорияларының қызметін терең түсінуге ықпал етеді және А.Байтұрсынұлы ұсынған етіс жіктелуіне шолу жасалады. Мақаладағы салыстырмалы зерттеу әдісі кросс-лингвистикалық зерттеулерді жетілдіріп, функционалды лингвистика саласына үлес қосады.

Қазақ тіліндегі етіс категорияларының функционалды-семантикалық ерекшеліктері тіл білімі, тілді оқыту және оқулықтар әзірлеуде практикалық маңызы зор. А.Байтұрсынұлы ұсынған он етіс түріне түсініктемелер беріліп, тіл білімінде қайта зерттелуіне ұсыныс беріледі.

Мақаланың әдістемелік негізі салыстырмалы және функционалды талдауға сүйенеді. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі бір етіс түрін салыстырып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау үшін салыстырмалы лингвистикалық зерттеу әдісі қолданылады. Сабақты етіс пен ағылшын тіліндегі актив воис салыстырмалы талдау қос тілді білім беру үшін пайдалы ресурс ретінде қарастырылады.

Етіс категориясының аспектуалдық, темпоралдық, себептілік және модальдық талдаулары сөйлем құрылымы мен семантикасын өзара байланысын зерттеуге бағытталады. Қазақ тіліндегі етісті зерттеу үшін сапалық әдістер мен корпусық зерттеулер қолданылады.

Түйін сөздер: аспектуалдық, себептілік, темпоралдық, функционалды, етіс

Т. Ә. ТӘУБЕЕВА

Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИЙ ЗАЛОГА

Аннотация. В данной статье ставится цель проанализировать особенности категорий залога в структуре предложений казахского языка с особым акцентом на их связь с функциональной грамматикой. Рассматриваются теоретические подходы в казахском и русском языкознании, при этом особое внимание уделяется классификации залогов, предложенной А. Байтурсынулы.

Сравнивается переходный глагол в казахском языке с соответствующими категориями в английском и русском языках. В статье рассматриваются аспектуальные, каузативные и модальные функции функциональной грамматики.

Теоретическая значимость статьи заключается в углублении понимания функционирования категорий залога в казахском языке, а также в обзоре классификации залогов, предложенной А. Байтурсынулы. Сравнительный метод исследования способствует развитию кросс-лингвистических исследований и вносит вклад в функциональную лингвистику.

Функционально-семантические особенности категорий залога в казахском языке имеют практическое значение в языкознании, преподавании языка и разработке учебных материалов. В статье даются комментарии к десяти видам залога выделенным А. Байтурсынулы и предлагается их повторное изучение в лингвистике.

Методологическая основа исследования опирается на сравнительный и функциональный анализ. Применяется метод сравнительного лингвистического исследования для выявления сходств и различий между аналогичными категориями залога в казахском, русском и английском языках. Сравнительный анализ переходного залога в казахском языке и активного залога в английском языке рассматривается как полезный ресурс для билингвального образования.

Аспектуальный, темпоральный, каузальный и модальный анализ категории залога направлен на изучение взаимосвязи структуры предложения и его семантики. Для исследования казахского залога используются качественные методы и корпусные исследования.

Ключевые слова: аспектуальность, каузативность, темпоральность, функциональность, залог

Автор туралы мәлімет:

Тәубеева Әлия Тәубеқызы, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Тәубеева Әлия Тәубеқызы, PhD докторант, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби

Taubeyeva Aliya Taubekyzy, Doctoral student, Kazakh National University named after Al-Farabi

ГРНТИ 17.82.30

К. ГАКРАМА

Международная образовательная корпорация,
Казахская головная архитектурно-строительная академия, Алматы, Казахстан
(e-mail: gakrama@mail.ru)

ОБРАЗ БАТЫРА В РАССКАЗЕ ТОЛЕНА АБДИКОВА «БАССҮЙЕК» («ЧЕРЕП»)

Аннотация: В статье рассматривается произведение Т.Абдикова, обладателя приза Пен-клуба, казахстанского писателя, награжденного международной медалью им. Франца Кафки. В статье приводится небольшая биографическая справка писателя, анализируется образ батыра и его преемственная связь с фольклором. В устном народном творчестве казахов, которое корнями уходит в древность, достаточно много героических сказаний, а образ батыра представлен как защитник отечества, сын степи, идеал мужественности и отваги. Актуализируется идея героизма, национальных ценностей, и в данном литературном произведении. Анализ текста приводится с подстрочным переводом на русский язык. В статье дается анализ средств портретной характеристики главного героя в рассказе Т.Абдикова «Бассүйек» (в переводе с каз. яз. «Череп»). Герои произведения подразумеваются как главные и второстепенные, ключевой фигурой произведения становится череп, являющийся синекдохой в произведении. Скульптор Хамит является главным героем-рассказчиком, но уступает место черепу, и на первый план выдвигается исторический персонаж – батыр Жаубори.

Ключевые слова: образ, батыр, череп, деталь, художественное произведение, Толен Абдиков, литература, фольклор, скульптор, герой.

Введение. Актуальность темы данного исследования обусловлена постоянным интересом современного литературоведения к выяснению концепции личности Т.Абдикова, мировоззрения и системы ценностей писателя. Анализ художественного образа батыра в общей картине персонажной сферы помогает расширить возможности интерпретации литературного произведения, являющегося одним из важных и наиболее распространенных видов литературоведческих исследований. Выводы интерпретации отражают моральный, психологический и культурный аспекты понимания текста, представляющего собой выражение мысли казахстанского писателя, создающего свою концепцию о человеке. В начале нашего исследования следует обратиться к краткой биографии писателя.

Толен Абдиков родился 4 сентября 1942 года в селе Енбек Жангельдинского района Тургайской (Кустанайской) области. В 1965 году окончил филологический факультет Казахского государственного университета. Сразу после окончания он работал литературным сотрудником в газете «Қазақстан пионері», позднее стал заведующим отдела «Жалын», заместителем главного редактора. В 1977 году работал главным редактором киностудии «Казахфильм». Десять лет возглавлял сектор литературного отдела Центрального комитета коммунистической партии Казахстана, совмещая с должностью главного редактора газеты «Қазақ әдебиеті». В 1994 году работал помощником президента РК по вопросам культуры, литературы и искусства, затем долгие годы проработал в администрации президента. Известный казахстанский переводчик, прозаик и литературовед Г.Бельгер отмечал, что многие талантливые люди из литературы уходят в политику, среди них он назвал имена А.Кекильбаева, О.Сулейменова, Т.Абдикова и других. В одном из своих интервью Т.Абдиков отметил, что два вида деятельности, писатель и государственный служащий, отнюдь не находятся в противоречии. Государственная служба не оставляла много времени для творчества, но он всегда находил время и продолжал работать над своими произведениями.

Первый рассказ Т.Абдикова «Райхан» напечатан в 1964 году в сборнике рассказов молодых писателей Казахстана «Таңғы шық». В 1977 году вышла из печати книга переводов «Эллада ерлері», в которой были собраны греческие легенды. В 1981 году книга под названием «Ақиқат» была опубликована на русском языке. В 1984 году в Алматы на сцене ТЮЗ было поставлено драматическое произведение «Біз ушеуі едік». В 2004 году в нашей стране были вручены государственные премии в области искусства и литературы. В номинации «Литература» Госпремию получил Толен Абдиков за повесть «Парасат майданы». В ней с проникновением, с глубоким философским смыслом описываются современные человеческие отношения, борьба правды и лжи, на-

дежды и разочарования, проблемы общества. Стоит отметить, что прозаические произведения Т.Абдикова давно известны широкому кругу читателей.

Методология и методы исследования. Говоря о казахской литературе, исследователи отмечают существование фундаментального образа батыра – защитника отечества, наделенного необычайной силой, сильного и волевого характера. «Тема война» в истории казахской литературы берет свое начало из фольклора, с произведений героического эпоса, лироэпических поэм. Почти все казахские поэты-жырау (народный поэт и певец) воспевали батыра не только как идеал мужского начала, но и как воина, защищавшего родную землю. Развитие образа батыра в казахской литературе связано с темой родины и отваги в творчестве разных казахских писателей. Как отмечает исследователь, М.Р. Балтымова: идея пропаганды мужества, государственности и национальных ценностей занимает важное место в нашей литературе. В связи с этим обучение литературе посредством изучения исторических произведений является источником богатого наследия нашего народа. Труды поэтов и писателей, которые создали героические образы народных батыров оцениваются как подвиг и считаются значительным вкладом в воспитание молодого поколения [1].

Теоретическая значимость работы состоит в том, что результаты работы исследования могут расширить и позволяют углубить разработку персонажной сферы творчества Т. Абдикова. Среди исследований о творчестве Толена Абдикова можно выделить следующих авторов: Сидихменова Т.И., А.Ф. Зейнулина, А. Джундубаева, Н.К. Сарсекеева.

Методы нашего исследования определены спецификой общей цели и конкретных задач: метод описания, контекстуальный и сопоставительный анализ. При анализе художественного произведения используются такие приемы, как цитирование на языке оригинала с подстрочным переводом, анализ эпизода, составление характеристики на основе контекстуальности, сопоставление героев, эпизодов и др. Мир художественного произведения «Бассүйек» служит в качестве объекта исследования.

Обсуждение и наблюдение. В своих произведениях Т. Абдиков поднимает проблемы морали, искусства, науки, и конечно, не обходит он в своем творчестве и тему героизма. Нравственность для писателя – это как бы мощный очищающий фильтр, через который пропускаются ситуации, конфликты, исторические факты. Отдельные рассказы и повести Толена Абдикова переводились на русский, украинский, узбекский, киргизский языки. Вышли в свет сборники рассказов и повестей: «Көкжиек» («Горизонт»), «Ақиқат» («Истина»), «Айтылмаған ақиқат» («Нерассказанная истина»), роман «Өлі ара» («Мертвая пчела»). В 2002 году становится лауреатом почетного звания «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», в том же году вышла в свет повесть «Парасат май-

даны» («Разума пылающая война»), это произведение было признано лучшим произведением Т. Абдикова, оно завоевало приз ПЕН-клуба, автор был награжден международной медалью им. Франца Кафки. По словам переводчика произведений Т. Абдикова на русский язык, А. Кима, творчество этого писателя являет авангардное направление в казахской литературе [2, с. 3].

Его творчество – это в основном малые формы прозы, состоящие из повестей, рассказов. В основе многих произведений заложена человеческая жизнь, судьба главного героя и других второстепенных персонажей. Так, в рассказе Т. Абдикова «Бассүйек» (в переводе с каз. яз. «Череп») повествуется о том, как антрополог-скульптор по имени Хамит пытался создать глиняную копию лица, слепок, одного из национальных героев. В этом рассказе автор применил один из приемов ввода основного героя через другого, а череп (деталь произведения) поведаёт о прошлом батыра больше, чем могут о нем сообщить исторические документы. Основных героев этого произведения мы разделили на героя-рассказчика (скульптор-антрополог Хамит) и главного персонажа (Жаубори). И прежде, чем перейти к основному исследованию, необходимо привести собирательный образ батыра в фольклоре, одного из самых ярких в казахских эпохах, легендах и мифах.

В художественной литературе и литературоведении фольклорный образ батыра является средоточием самобытности народа. В казахстанской научной литературе довольно широко освещена проблема создания образа национального героя в художественном произведении. Так, одним из самых распространенных казахских образов является образ батыра, этому свидетельствуют многочисленные героические эпосы (Алпамыс батыр, Кобланды батыр и многие другие). Говоря об образе батыра в фольклоре, необходимо отметить научные и сравнительно-сопоставительные научные взгляды зарубежных, русских и тюркоязычных авторов, исследовавших эту тематику. Так, литературоведческому анализу памятников древнетюркской литературы с середины XX века посвящены работы известных тюркологов В.М. Жирмунского, А.Н. Бернштама, А.М. Щербака, И.В. Стеблевой, А.Бомбачи, А. фон Габен. Ученые, бесспорно, считают древнетюркские памятники литературы эпическими произведениями тюрко-монгольских народов: киргизский героический эпос «Манас», бурятский эпос «Гэсэр», калмыцкий фольклорный героический эпос «Джангар», башкирский эпос «Урал-Батыр», тувинских эпосов «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», якутский памятник «Нюргун-боотур Стремительный», алтайский героический эпос «Маадай-Кара», хакасский героический эпос «Алтын-Арыг» и другие. [3 с. 172] Слава батыра, описанная в героических эпосах соседних народов, является ярким примером общих корней тюркских народов.

Связь времен осуществляется через образ, который в процессе историче-

ского развития постоянно пополняется и обретает новые грани. А образ-ориентир отражает живой процесс передачи традиций, посредством которых осуществляется преемственность. В казахской литературе образ батыра имеет особую значимость, он представляет собой меру недюжей силы, защиты, храбрости и пример для подражания. Так, например, в фольклорных произведениях колыбельные олицетворяли мысль народа, мать напевала и мечтала о том, что ее малыш станет достойным сыном своего народа, батыром, защищающим свои земли. В современной литературе образ батыра может представлять образ чемпиона мира или известного политика. В казахской культуре образы созданы на основе реальных прототипов, их имена навечно останутся в памяти казахстанцев. Однако при изображении того или иного батыра, как правило, используются фантастические элементы, например, - быстрый рост, изрядный аппетит, сверхъестественная сила и т.д., таким образом, они становятся образами национальных героев. Воспевая настоящего батыра, защитника казахской земли, писатель воспитывает молодое поколение, формируя образ сына степей, готового отдать жизнь за свой народ.

Батыры составляли особый институт, который существовал в казахском обществе на протяжении длительного периода времени и достиг своего расцвета к XVII-XVIII веку. Из многочисленных легенд и сказаний нам известно, что батыры отличались храбростью, мужеством, стойкостью, физической силой и любовью к родине. Чаще всего они изображаются в качестве героев, совершающих какой-либо подвиг во благо своего народа, поскольку любой народ стремился, в первую очередь, обезопасить себя от набегов врагов, которые в большинстве случаев оставались безжалостными к побежденным. По мнению Льва Гумилева, слово «багадур» попало в тюркские языки из монгольского еще в VI веке. Позже оно трансформировалось в слово «батыр», которое закрепилось у казахских племен [4].

Говоря о литературных произведениях о батырах в казахской литературе, кроме богатого устного литературного наследия, необходимо отметить поэму М. Жумабаева «Батыр баян», поэму С. Сейфуллина «Ақжолтай батыр», трилогию И. Есенберлина «Кочевники», дилогию К. Жумадилова «Дарабоз» и многие другие. Если перенести сказания о батырах в наше время, то в современности батыры ассоциируются со спортсменами, героями, спасшими жизни людей. В связи с этим в параллель можно привести повесть Бердибека Сокпакбаева «Чемпион», в которой повествуется о силе воли сельского мальчишки, он вопреки физической слабости и чрезмерной опеке родителей смог достичь больших успехов в боксе. Двенадцатилетний худой мальчишка Мурат, благодаря тренеру и своему упорству, превратился в настоящего батыра, чемпиона мира, талантливого и целеустремленного боксера. Ну и конечно, нельзя не отметить

литературный прием говорящей фамилии героя, Мурата, - Батырбаев, которая сразу помогает отразить и эффективно передать черты характера персонажа, а также помогает создать легкий и яркий образ главного героя. Этимология казахского слова «батыр» или монгольского *batu* имеет значение «сильный», «крепкий», так же используется в значении почётный титул (звание) у монгольских и тюркских народов, который давался за военные заслуги, использовался в фольклоре для обозначения выдающихся воинов, богатырей.

Результаты. В рассказе «Бассүйек» в действие основного сюжета включен минисюжет – история о батыре Жаубори и сон главного героя, в котором он встречается с этой исторической личностью. Создавая мир произведения, Т.Абдиков структурирует произведение, размещая тот или иной сюжет во времени и в пространстве. В микросюжете, включенном в основной сюжет рассказа, а именно, во сне Хамит встречается с Жаубори, герой-рассказчик словно наяву видит великого батыра и описывает черты его лица, бороду, нос, глаза, а также одеяние: «Жаубөрінің ескерткіші төніп тұр. Ол да шағаладай аппақ. Шоқша сақалы бар, орақ мұрын. Көздері жылт-жылт етеді. Жалт қараса, ертедегі рим әскерлерінше киініп, қолына қалқан ұстаған Жаубөрі екен» [5, с. 312] (приводится подстрочный перевод: Памятник Жаубори выглядит угрожающе. Он цвета белой чайки. Короткая бородка, нос серпом. Глаза блестят. Внезапно он увидел Жаубори, одетого в римские доспехи и держащего в руках щит). А также он приводит предсмертные слова батыра, раскрывающие характер Жаубори: «Қалың қазақ тіріде кәдірімді білмеп еді, өлген соң басыма күмбез орнатпандар» [5, с. 314] (При жизни мой народ не смог оценить меня, так и после смерти не возводите купол над моей головой). Однако своего рода куполом для Жаубори все же предстанет скульптура Хамита.

Герой-рассказчик уступает место черепу, и на первый план выдвигается исторический персонаж. Та или иная деталь как бы приглашает читателя внимательнее присмотреться к предмету, не скользить по поверхности явлений. Чем деталь необычнее, тем больше она приковывает к себе внимание. Вводя «необычную» деталь, писатели часто прибегают к гиперболе.

Как отмечает исследователь, художественная деталь - одна из форм изображения мира - представляет собой неотъемлемую часть словесно-художественного образа. Поскольку словесно-художественный образ и произведение в целом потенциально многозначны, то их сравнительная ценность, мера адекватности или полемичности по отношению к авторской концепции также сопряжена с выявлением особенностей детализации изображенного мира автора. Научное исследование мира произведения с учетом предметной изобразительности признается многими специалистами в теории литературы одной из главных задач современного литературоведения [6].

Если обратиться к этимологии имени батыра Жаубори, то в переводе оно означает «волк». Образ волка характерен для фольклора тюркских народов, он выступает как тотем рода или символ силы, используется в значении защиты от врага. Повторяясь и обретая дополнительные смыслы, деталь, а в нашем случае, череп представляет образ батыра, становится мотивом. Если сначала череп удивляет, то, представляя в описании, уже объясняет характер. Если рассматривать историю литературного портрета, то можно заметить, что эта форма литературной изобразительности двигалась от обобщенно-абстрактной портретной характеристики к индивидуализации. Индивидуализированная деталь, закрепляясь за персонажем, может становиться его постоянным признаком.

В историю казахского народа Жаубори вошел не только как национальный герой, но и как борец за независимость. В рассказе акцентируется внимание на том, что после долгих лет работы над скульптурой батыра, Хамит сумел воссоздать антропологический портрет героя, но его работа не понравилась зрителям, более того, некоторые из них категорически не приняли ее: «Жиналған халық тас мүсінге аз-кем үнсіз қарап қалды да, артынша бәрі бірауыздан: ... Жок, бұл Жаубөрі емес, Жаубөрі мұндай болуға тиісті емес, - деп шу ете қалды. Ұзын бойлы көзілдірікті арық жігіт түрегеліп, Хамитке тесіле қарады. -Егер жирафтың мойнының ұзындығын алып тастаса, ол жираф болар ма еді?- деді көзін аудармай. -Әрине, болмайды. -Ендеше Жаубөрінің кескініндегі батырлықты алып тастаса, ол да Жаубөрі болмайды. Сізде солбырайған ауыз, мұрыннан басқа түк жоқ. Тіпті қайдағы бір студенттің: -Батырдың қабағы төмен салбырамайды, шаншылып тік тұруға тиісті,-деген сөзінің де біртүрлі жаны бар секілді. -Сіздің мынауыңыз маска,- деді тағы да көзілдірікті жігіт. – Маскада ешқандай кескін болмайды. Өйткені онда мағына жоқ», - деген жолдар Хамиттің жасаған мүсінінің сәтсіздігін баяндаған» [5, с. 309] (Собранный народ молча смотрел на каменную скульптуру, а затем единогласно: ... Нет, это не Жаубори, Жаубори не должен быть таким, - расшумелись все. Приподнявшись высокий тощий парень в очках, пронзил взглядом Хамита. Затем, не посмотрев, спросил – Если у жирафа не будет длинной шеи, будет ли он жирафом? - Конечно, нет. – Значит, если вы лишаете Жаубори героизма, то он уже не будет Жаубори. У вас кроме рта и носа ничего другого нет. Позже даже какой-то студент выкрикнул: - Герой не опускает глаза, он должен смотреть прямо, - и эти слова тронули душу. - Ваша работа просто маска,- сказал тот же парень в очках. – Маска не передает никакого изображения, потому что в ней нет смысла, - эти изложенные слова окончательно охарактеризовали неудачную работу Хамита).

Дело в том, что скульптор при тщательном воссоздании черт лица, упустил самое важное, а именно – создание образа, который олицетворял бы чаяние народа и вбирал бы в себя все признаки храбрости и мужества, силы и воинствен-

ности. Кропотливо работая над чертами лица, он создал максимально приближенную копию, однако зрители не оценили, поскольку созданный глиняный скальп лица без доспехов и коня не может быть интерпретирован в качестве народного героя.

При помощи вовлечения предметов довольно часто создается развернутый психологический портрет главного героя. С помощью черепа автор раскрывает особенности характера батыра и надо отметить, что эта деталь достаточно экспрессивна: «Беттері ашылған бірнеше кітаптың қатарында омпта түскен асықтай шықшыты жоғары қарап, өлген адамның әбден мүжіліп, опырылуға айналған бас сүйегі жатыр. Алқа-салқа болып үңірейген маңдайдан кылыш шапқан бас сүйек» [5, с. 303, 307] (На одном столе, рядом с открытыми страницами нескольких книг лежал изрядно потертый, устремленный вверх, местами провалившийся череп человека. В лобной части черепа были видны следы от удара мечом). Т.Абдиков более детально останавливается на внешности батыра и рассказывает о его жизни: «Кіші жүз руларының бірінен шыққан атақты Жаубөрі батыр өткен ғасырдың бірінші жартысында жергілікті хандыққа және патша отаршыларына қарсы күресте ерлікпен қаза тапты. Отырғанда адам бетіне тіктеп қарай алмайтын, жүзі суық болыпты» [5, с. 304, 310] (Вышедший из одного казахского рода младшего жуза знаменитый батыр Жаубори героически погиб в первой половине прошлого века в борьбе с ханской и царской властью. Никто не мог смотреть ему прямо в глаза, внешность его была холодной). Батырами гордится народ, они пример для прошлого и будущего поколений. Один из исследователей отмечает, что батыр в казахской степи — это титул, который считался одним из самых почетных, в переводе означает «доблестный воин». У каждого жуза были свои именитые батыры, подвиги которых воспеваются до сих пор. Можно много перечислять, и каждый из них заслуживает восхищения и гордости [7]. Исследователь Даутова Г. считает, что в исторических эпосах тип защитник - батыр имеет различный характер. Они действуют в рамках известных исторических событий, одновременно в соответствии с эпическими закономерностями. Прототипы героев исторического эпоса зачастую являются людьми, жившими одновременно в определенном регионе. В то же время жанр исторического эпоса в казахском фольклоре разнообразен. Во всех эпосах олицетворяется образ героев, которые защищали страну [8]. Все это раскрывается в эпических дастанах образом главного героя. Главное, что он всегда защищает страну, землю, родных от джунгарских и других захватчиков.

Внешний облик героя-рассказчика представлен с профессиональной стороны: «Мүсінші-антрополог Хамит» [5, с. 303] (Скульптор-антрополог Хамит). Образ этого персонажа автором не развернут, неизвестными остаются его внешность и возраст, однако достаточно точно, до деталей, описан его кабинет, что конкретизирует и расширяет характер героя. Когда автор не дает описания внешности, а

только описывает окружающую обстановку, то он как бы полагается на догадки читателя. В этом случае портрет требует такого же пристального внимания, так как восприятие основано на ассоциациях читателя. Автором подчеркнута творческая обстановка: небольшой беспорядок в кабинете, огромное количество книг, остатки слепков и глины. Художник детально описывает кабинет и обстановку, при их помощи индивидуализируя портрет героя-рассказчика. В данном контексте часть представляет целое и через деталь угадывается общее, что является принципом синекдохи. Тем самым можно предположить, что автор придает большее значение месту действия, нежели портрету героя. Герой либо молча сидит в своем кабинете, либо вспоминает о первой творческой удаче и пытается представить облик исторической личности, череп которого лежит у него на столе.

В фольклорной традиции вещь и деталь не могли заменить описание внешности героя, а могли лишь ее дополнить, однако в литературной традиции художники довольно часто заменяют портреты героев на детали или описания окружающего мира, а у читателя появляется возможность представить протагониста по-своему. Деталь иногда может чрезвычайно выразительно передавать психологическое состояние персонажа, она обладает способностью одновременно и характеризовать человека, и выражать авторское отношение к персонажу. Вот, например, персонаж рассказчика описан в момент тревожного эмоционального состояния, даже страха, в минуту творческого поиска в процессе работы: «Хамит өзінің ұйықтап кеткенін сезген жоқ. Біреу тұншықтырып жатқандай тынысы тарылып, бастырлығып оянды. Үсті-басы малмандай тер. Жүрегі тарсылдап, маңайына қарады. Бөлмеде шам жоқ. Кенет Хамиттің өнебойын бұрын болып көрмеген қорқыныш биледі. Ол тұңғыш рет өзін сезімге билетіп, мына дағарадай иесіз бөлменің ішінде қараңғылықтан, өліктің бас сүйегінен балаша қорықты» [5, с. 311] (Хамит не заметил как уснул. Он проснулся от того, что стало тяжело дышать, словно кто-то пытался задушить. Очнулся весь в поту. Сердце забилося сильно, он посмотрел вокруг. В комнате не было лампы. Вдруг Хамита охватил небывалый ранее страх. Впервые он поддался чувствам, в этой темной комнате он по-детски стал опасаться черепа).

В рассказе встречается образ второстепенного героя, связанного с историей жизни главного персонажа, старца Мукаша, рассказывающего о нем. Т.Абдиков обращает внимание на внешний портрет, возраст, проявление эмоций и дает общую характеристику герою. Достаточно сложным видом портретной характеристики является портрет-сравнение. В нем важно уже не только помочь читателю более ясно представить себе внешность героя, но и создать у него определенное впечатление о человеке, его внешности, в данном отрывке на первый план выдвигаются «белые, как сахар волосы старца»: «Ақыры тоқсан жетіге келген Мұқаш шалдың түрі сахарға салғандай аппақ, сақал-шашы да аппақ,

қаудырап бітуге тақаған шал екен. Шал былтырғыдан да қартайып, шөккен екен. Аздап алжыған секілді. Кісіге сөз бермей, жалғыз өзі балпылдап сөйлеп отыр» [5, с. 309, 313] (Внешность Мукаша, старца девяносто семи лет, была такой белоснежной, словно запудренная сахаром борода, волосы белые, старец казалось был на исходе жизни. Он заметно сдал с прошлого года, сильно осел. Понемногу начал терять здравый ум. Не давал никому вставить слово, в одиночку без умолку что-то бормотал).

Заключение. Под литературным портретом в художественном произведении понимается, в первую очередь, изображение внешности человека: его лицо, телосложение, одежда, манера поведения, характер и т.п. При этом портрет может быть дополнен деталями и предметами, раскрывающими связь портрета и окружающего мира. Ведь известно, что в предметной структуре художественного произведения именно детали «обеспечивают» целостность восприятия, их мысленное созерцание определяет избранную писателем «единицу» образности, принципы детализации. В произведениях Т.Абдикова предметный мир вовлечен в орбиту личной экзистенции персонажа, он вступает с ним в сложные партнерско-сопернические дела, как это происходит с дневником («Парасат майданы») либо с черепом («Бассүйек»). Один из исследователей, А.Б. Есин, предложил свою классификацию деталей и выделил три большие группы: детали сюжетные, описательные, психологические [8]. Преимущество одного из них объясняет и особенность стиля: сюжетность, описательность и психологизм, однако эти свойства могут дополнять и не исключать друг друга в рамках одного произведения, наглядный пример тому – произведения Т.Абдикова.

Таким образом, анализируя средства портретной характеристики главного героя - казахского батыра, мы выяснили, что главным героем окажется не скульптор Хамит, как это может показаться читателю на первый взгляд, а череп, деталь произведения, представленная как часть целого, развернутая в виде фигуры речи – синекдохи. (Синекдоха – это частный вид метонимии, при котором название части употребляется вместо целого или наоборот) [9]. Как известно, синекдоха помогает конкретизировать описание и усилить выразительность, поэтому в процессе повествования эта деталь (череп) приобретает целостное изображение внешности и характера, обрастает историей жизни батыра и становится полноценным главным героем. Скульптура и другие произведения искусства могут сохраняться веками, путешествуя из поколения в поколение. Благодаря им потомки знают, как выглядели их великие предки. Хамит пытался создать глиняную копию лица (слепок) батыра Жаубори, желая увековечить память об этом национальном герое, что в свою очередь сумел сделать сам Толен Абдиков, выдающийся писатель современной казахстанской прозы, написав этот рассказ.

Список использованных литератур

1. М.Р. Балтымова Образы батыров в литературе – источник народного воспитания / <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2303>
2. www.kazpravda.kz // Г. Доронин «Жизнь состоит из переживаний, и она прекрасна» // Казахстанская правда. № 13, 2002.
3. Мижит, Л. С. Древнетюркские памятники и тувинская поэзия / Л. С. Мижит – Текст: непосредственный // Ученые записки / ответственный редактор К. А. Бичелдей; Тув. ин-т гуманитар. иссл-й. – Кызыл, 2012. – Вып. XXIII. – С. 170-182. / <https://kntuva.ru/post/12/1420/>
4. Батыры: профессиональные воины, которые оберегали казахскую землю от врагов / <https://religionmap.kz/ru/article/2619>
5. Төлен Әбдіқұлы. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы, Атамұра, 2002. - 352 бет.
6. <https://lib.rosdiplom.ru/library/prosmotr.aspx?id=498679>
7. Батыры – рыцари степи / <https://kokshetoday.kz/batyry-rycari-stepi/>
8. Даутова Г. Образ защитника батыр в исторических эпосах / <https://keruenjournal.kz/main/article/view/24>
9. https://spravochnik.ru/literatura/kategorii_hudozhestvennoy_formy_hudozhestvennaya_detal/ (дата обращения 25.02.2025)
10. <https://repetitor.1c.ru/russian/metafora/>

Қ. ГАКРАМА

Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы,
Алматы, Қазақстан

ТӨЛЕН ӘБДІКОВТЫҢ «БАССҮЙЕК» ӘНГІМЕСІНДЕГІ БАТЫР БЕЙНЕСІ

Андатпа. Мақалада ПЕН-клуб сыйлығының иегері, Франц Кафканың халықаралық медалімен марапатталған қазақстандық жазушы Т.Әбдіковтың шығармашылығы қарастырылған. Жазушының қысқаша өмірбаян деректері беріліп, батыр бейнесі мен оның фольклормен сабақтастығы талданады. Ауыз әдебиетіндегі батыр бейнесі отан қорғаушы, дала перзенті, ерліктің мұраты ретінде көрінеді. Әдеби шығармада ерлік идеясы мен ұлттық құндылықтар дәріптелген. Мәтінді талдау барысында орыс тілінде жолма-жол аудармасы берілді. «Бассүйек» повесіндегі бас кейіпкердің портретін сипаттау құралдары талданды. Шығармадағы негізгі және қосалқы кейіпкерлерге де талдау жасалды.

Мүсінші Хамит бас кейіпкер-баяндаушы болғанымен, бассүйекке жол беріп, тарихи кейіпкер Жаубөрі батыр алға шығады.

Түйін сөздер: бейне, батыр, бассүйек, деталь, көркем шығарма, Төлен Әбдіков, әдебиет, фольклор, мүсінші, батыр.

K. GAKRAMA

International Educational Corporation,
Kazakh National Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty, Kazakhstan

THE IMAGE OF THE HERO IN TOLEN ABDIKOV'S SHORT STORY «BASSUYEK» («THE SKULL»)

Abstract. The article examines the work of T. Abdikov, the winner of the Pen Club prize, a Kazakhstani writer who was awarded the international medal by Franz Kafka. The article provides a short biographical information of the writer, analyzes the image of the hero and his continuity with folklore. The image of the hero in oral folk art is considered as the defender of the fatherland, the son of the steppe, the ideal of masculinity and courage. The idea of heroism and national values of a literary work is actualized. The text analysis is provided with a line-by-line translation into Russian. The article analyzes the means of portraying the main character in T. Abdikov's story «Bassuyek» (translated from Kazakh «Skull»). The characters of the work are meant as main and secondary, the key figure of the work becomes the skull, that is, the detail of the work. The sculptor Hamit is the main character-narrator, but gives way to the skull and the historical character hero Zhaubori comes to the fore.

Keywords: image, skull, detail, artwork, Tolen Abdikov, literature, folklore, sculptor, hero.

References

1. M.R. Baltymova Obrazy batyrov v literature – istochnik narodnogo vospitaniya / <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2303>
2. www.kazpravda.kz // G. Doronin «Zhizn' sostoit iz perezhivanii, i ona prekrasna» // *Kazakhstanskaya pravda*. № 13, 2002.
3. Mizhit, L. S. Drevnetyurkskie pamyatniki i tuvinskaya poeziya / L. S. Mizhit – Tekst: neposredstvennyi // *Uchenye zapiski / otvetstvennyi redaktor K. A. Bicheldei; Tuv. in-t gumanit. issl-i.* – Kyzyl, 2012. – Vyp. XXIII. – S. 170-182. / <https://kntuva.ru/post/12/1420/>

4. Batyry: professional'nye voiny, kotorye oberegali kazakhskuyu zemlyu ot vragov / <https://religionmap.kz/ru/article/2619>
5. Төлен Әбдікұлы. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы, Атамұра, 2002. - 352 бет.
6. <https://lib.rosdiplom.ru/library/prosmotr.aspx?id=498679>
7. Batyry – rytsari stepi / <https://kokshetoday.kz/batyry-rycari-stepi/>
8. Dautova G. Obraz zashchitnika batyr v istoricheskikh eposakh / <https://keruenjournal.kz/main/article/view/24>
9. https://spravochnik.ru/literatura/kategorii_hudozhestvennoy_formy_hudozhestvennaya_detal/ (data obrashcheniya 25.02.2025)
10. <https://repetitor.1c.ru/russian/metafora/>

Автор туралы мәлімет:

Гакрама Қаламқас Муратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық білім беру корпорациясының, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясының ассоциацияланған профессоры, Алматы, Қазақстан

Гакрама Қаламқас Муратовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Международной образовательной корпорации, Казахской головной архитектурно-строительной академии, Алматы, Казахстан

Gakrama Kalamkas Muratovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the International Educational Corporation, Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty, Kazakhstan

ХҒТАР 16.21.21

А. УТЕГЕНОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
(e-mail: assel_de_nur88@mail.ru)

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨңІРІНДЕГІ ТІЛДІК ЖӘНЕ ЭТНОТІЛДІК
ЖАҒДАЯТТЫ РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШІМДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты талданып, оны реттеу мәселелері анықталды. Зерттеу барысында өңірдегі қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру деңгейлері, тілдік қатынастардың ерекшеліктері және тілдік саясаттың жүзеге асырылуы

жан-жақты қарастырылды. Әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар, сұхбаттар және статистикалық мәліметтер негізінде өңірдегі тілдік жағдаяттың қазіргі күйі айқындалды. Негізгі нәтижелер көрсеткендей, қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде кеңінен қолданылады, алайда орыс тілі де маңызды рөл атқарады. Ағылшын тіліне деген қызығушылық жоғары болғанымен, оны меңгеру деңгейі салыстырмалы түрде төмен. Зерттеу нәтижелері тілдік саясатты жетілдіру үшін бірнеше маңызды ұсыныстарды қамтиды. Олардың ішінде өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып, тілдік жоспарлау мәселелерін шешу, әлеуметтік лингвистикалық зерттеу орталықтарын құру, көптілді білім беру саясатын жетілдіру және халықты қосымша тілдік курстарға тарту шаралары бар. Мақалада тіл саясатын жүзеге асыру үшін заңнамалық және нормативтік базаны күшейту, мемлекеттік органдардың белсенді қатысуы және тілдерді қолдану бойынша мемлекеттік бағдарламаларды жетілдіру қажеттігі атап өтілді. Сонымен қатар, тілдік технологиялар мен инновацияларды пайдалану, халықаралық тәжірибе алмасу және академиялық зерттеулерді қолдау тіл саясатының тиімділігін арттыруға ықпал ететіні анықталды. Бұл зерттеу Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты жақсартуға, тілдік қақтығыстардың алдын алуға және этносаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған нақты шараларды ұсынады.

Түйін сөздер: тіл саясаты, тілдік жоспарлау, Қазақстанның батыс өңірі, тілдік жағдаят, көптілділік, әлеуметтік лингвистикалық зерттеу, мемлекеттік тіл, көптілді білім беру.

Кіріспе. Қазақстанның батыс өңірі елдің экономикалық, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан маңызды аймақтарының бірі болып табылады. Бұл өңірде көпұлтты және көптілді қоғамның бірегейлігі айқын көрінеді. Өңірдегі халықтың этникалық құрамы әртүрлі, мұнда қазақ, орыс, татар, украин, өзбек және басқа да этнос өкілдері өмір сүреді. Әр этностың өзіндік мәдениеті, тілі және салт-дәстүрлері бар, бұл өңірдің әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін айқындайды. Осындай көпэтносты қоғамда тіл саясаты мен тілдік жоспарлау маңызды рөл атқарады, өйткені олар қоғамдағы тілдердің мәртебесін, олардың қолданылу аясын және этносаралық қатынастардың үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының тіл саясатының басты мақсаты – қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайту, оның қолданылу аясын кеңейту және елдегі барлық этникалық топтардың тілдерін дамыту. Бұл саясат Қазақстан Республикасының Конституциясында [1], Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңында [2] және бірнеше мемлекеттік бағдарламаларда [3, 4] бекітілген. Қазақстан Республикасының тіл саясаты ұлттық бірлікті нығайтуға, этносаралық келісімді қамтамасыз етуге және қоғамның барлық мүшелеріне тең мүм-

кіндіктер беру мақсатында бағытталған. Дегенмен, бұл мақсаттарға жету үшін өңірлік ерекшеліктерді ескеру маңызды.

Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаяттың күрделілігі мен ерекшеліктері тіл саясатын іске асыруда ескерілуді қажет етеді. Өңірде қазақ тілімен қатар орыс тілі де кеңінен қолданылады және маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, ағылшын тілі халықаралық қатынас тілі ретінде өз орнын табуда. Бұл тілдердің әрқайсысының қоғамдағы мәртебесі мен қолданылу аясы әртүрлі, және бұл жағдай өңірдегі тіл саясатын іске асыруда бірқатар қиындықтар туғызады [5].

Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты реттеу мәселелерін зерттеу және талдау тіл саясатының тиімділігін арттыруға, тілдік қақтығыстардың алдын алуға және этносаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – өңірдегі тілдік және этнотілдік жағдаятты жан-жақты талдау және оны реттеу бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар мен сұхбаттар, статистикалық деректер мен мемлекеттік бағдарламалар қарастырылды.

Әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар мен сұхбаттар арқылы өңірдегі тілдік жағдайдың ерекшеліктері анықталды. Сауалнама нәтижелері бойынша, қазақ тілі негізгі тіл ретінде қабылданғанымен, орыс және ағылшын тілдері де маңызды рөл атқарады. Көптеген студенттер ағылшын тілін білу мәртебелі екеніне және мансаптық өсуге ықпал ететініне сенімді болғанымен, Қазақстанның батыс өңірінде ағылшын тілі әлі де кеңінен қолданылатын тілге айналмаған және сөйлеу тілінде қазақ, орыс тілдерінен әлдеқайда сирек қолданылады. Сонымен қатар, студент жастардың спонтанды тұрмыстық сөйлеу үзінділерін сапалық талдау және қысқаша сұхбаттар жүргізу нәтижесінде үш тілді кіріктірудің негізгі тәсілдері анықталды.

Қазақстан Республикасының тіл саясатының негізінде жатқан заңнамалық актілер мен мемлекеттік бағдарламалар да маңызды рөл атқарды. Қазақстан Республикасының Конституциясы [1], Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңы [2], сондай-ақ Қазақстан Республикасында Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламалары [3, 4] тіл саясатын жүзеге асырудың негізі болып табылады. Тілдік жоспарлау мәселелерін шешуде өңірлік ерекшелікті есепке алу қажеттігі айқындалды.

Бұл зерттеу Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты реттеу мәселелерін жан-жақты зерттеу және талдау арқылы өңірдегі тіл саясатының тиімділігін арттыруға ықпал ететін нақты шараларды анықтауды көздейді. Сонымен қатар бұл зерттеу қоғамдағы тілдік қатынастардың

үйлесімділігін қамтамасыз етуге және ұлттық бірлікті нығайтуға өз үлесін қосады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу әдістері ретінде сандық және сапалық талдау әдістері қолданылды. Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятқа қатысты мәліметтер жинау мақсатында әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар, сұхбаттар, және статистикалық деректер негізінде аналитикалық зерттеу жүргізілді. Сонымен қатар, тілдік жоспарлау және тіл саясатына қатысты заңнамалық және нормативтік құжаттар, мемлекеттік бағдарламалар қарастырылды. Әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар мен сұхбаттар арқылы өңірдегі тілдік жағдаяттың ерекшеліктері анықталды, ал статистикалық деректерді талдау арқылы тілдік және этнотілдік көрсеткіштердің сандық мәліметтері алынды.

Зерттеу барысында Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты талдау және бағалау үшін сандық және сапалық әдістер қолданылды. Негізгі нәтижелер әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар, сұхбаттар және статистикалық мәліметтерге негізделді.

Қазақстанның батыс өңірінің тұрғындары арасында әлеуметтік лингвистикалық сауалнама жүргізілді. Сауалнама 2022-2024 жылдар аралығында Google формаларын қолдану арқылы өткізілді. Деректер IBM SPSS Statistics-23 бағдарламасы бойынша талданды. Сауалнамаға барлығы 1456 респондент қатысты. Бірінші кезеңде қатысушылардың келесі деректері: жасы, жынысы, ұлты, тұрғылықты жері, тұрғылықты жерінің түрі, әлеуметтік жағдайы, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру деңгейі нақтыланды.

Талқылау және бақылау. Өңірлік бөлінісі бойынша сауалнамаға қатысушылар – Қазақстанның батыс өңірінің төрт облысының (Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Атырау және Маңғыстау) тұрғындары. Респонденттер тұрғылықты жерінің түрі бойынша екі топқа бөлінді: ауылдық және қалалық және респонденттердің осы негізде бөлінуі іс жүзінде біркелкі, бірдей. Жасы бойынша респонденттер: 17 жастан 25 жасқа дейін, 26 жастан 39 жасқа дейін, 40 жастан 65 жасқа дейін, 66 жастан жоғары болып 4 негізгі топқа бөлінді. Сандық тұрғыдан ең көп қатысқан респонденттер тобы – 17 жастан 25 жасқа дейінгілер (56,7%). Жынысы бойынша респонденттер біркелкі емес екі топқа бөлінді: қатысушы әйелдердің саны ерлер санынан едәуір көп болды. Қатысушыларды осы жыныстық жағынан бөлу бойынша біркелкі бөлінбеуі әйелдердің ерлерге қарағанда, сауалнамаға белсенді қатысуға дайын болғанымен түсіндіріледі (Кесте 1) [6, 91 б.].

Кесте 1 – Қатысушыларды белгілері бойынша бөлу

Белгісі	Тобы	Саны	Арақатынасы
Жасы	17-25	825	56,7%
	26-39	289	19,9%
	40-65	335	23,0%
	65 және одан жоғары	7	0,5%
Жынысы	Ер	288	19,8%
	Әйел	1168	80,2%
Ұлты	Қазақ/қазақ әйел	1295	89,0%
	Орыс/орыс әйел	119	8,2%
	Украин/украин әйел	13	0,9%
	Татар/татар әйел	17	1,2%
	Беларус/беларус әйел	2	0,1%
	Өзбек/өзбек әйел	3	0,2%
	Басқа	10	0,5%
Тұрағылықты жері (облысы)	Батыс Қазақстан	353	35,1%
	Ақтөбе	261	25,9%
	Атырау	198	19,7%
	Маңғыстау	194	19,3%
Тұрғылықты жерінің түрі	Қалалық	475	47,2%
	Ауылдық	531	52,8%
Әлеуметтік жағдайы	Мемлекеттік қызметкер	117	11,6%
	Педагог	271	26,9%
	Медқызметкер	18	1,8%
	Өзін-өзі жұмыспен қамтыған субъект	36	3,6%
	Жұмыссыз	26	2,6%
	Студент	109	10,8%
	Оқушы	387	38,5%
	Зейнеткер	18	1,8%
	Қызметші	24	2,4%

Респонденттерді ұлттық белгісі бойынша бөлу айтарлықтай әр алуан болды, себебі қатысушылар арасында келесі ұлттардың өкілдері бар: қазақтар, орыстар, украиндер, татарлар, беларустар, өзбектер және т.б. Алайда, сандық аспектіде қазақтар тобы (89%) барынша көп қатысқан, бұл Қазақстанның батыс өңірі тұрғындарының ұлттық белгісі бойынша бөлінуінің нақты көрінісіне толық сәйкес келеді, себебі халық санағының статистикалық деректерінде де осындай көрсеткіштер берілген. Бұдан басқа респонденттер іріктеуі әлеуметтік жағдай тұрғысынан әртүрлі болды. Сауалнамаға мемлекеттік қызметкерлер, медицина қызметкерлері, қызметшілер, педагогтер, студенттер, оқушылар,

өзін-өзі жұмыспен қамтыған субъектілер, зейнеткерлер мен жұмыссыздар қатысты. Сауалнамаға қатысқандардың арасындағы саны жағынан ең көбі – студенттер (38,5%) мен оқушылар (26,9%). Сауалнамаға қатысушылардың жоғарыда көрсетілген белгілер бойынша бөлінуі төмендегі кестеде толығырақ келтірілді Сауалнамаға қатысушылардың 75%-ы қазақ тілін жақсы меңгергенін және оны күнделікті өмірде белсенді қолданатынын мәлімдеді. Орыс тілін қолдану деңгейі де жоғары, 85%-ы орыс тілін еркін меңгерген. Ағылшын тілін меңгеру деңгейі төменірек, тек 40%-ы ағылшын тілін жетік меңгергенін айтты.

Респонденттердің пікірінше, ағылшын тілін білу мәртебелі болып саналады және мансаптық өсуге ықпал етеді. Дегенмен, ағылшын тілі әлі де кеңінен қолданылатын тілге айналмаған және сөйлеу тілінде қазақ, орыс тілдерінен әлдеқайда сирек қолданылады. Көптеген студенттер ағылшын тілін үйренуге қызығушылық білдіргенімен, оны меңгеру үшін жеткілікті мүмкіндік жоқ екенін айтты.

Келесі зерттеуіміз Қазақстанның батыс өңірінің жас тұрғындары мен студент жастары арасында облыстың екі ірі қаласы – Орал және Ақтөбедегі екі алаңда, екі кезеңде жүргізілді. Бірінші кезеңде (2022 жыл ақпан-маусым айларында) Орал қ. №5 маршруттық автобустағы жолаушылардың – Орал қаласындағы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің студенттерінің спонтанды сөйлеген сөздерінің үзінділерінен жазбалар жиналды. Бұл автобус бағытын осы университеттің студенттері жиі пайдаланатындықтан таңдадық. Деректерді жинау әдісі ретінде студенттердің автобустағы сөйлеу дағдыларын және қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі коммуниканттардың спонтанды табиғи реакциясын бақылау қолданылды. Қарастырылған сөйлеу жағдаятында қарым-қатынас формасы ауызша, ал қарым-қатынас сипаты көп жағдайда бейресми болды. Сөйлесулер Samsung s22 телефонындағы дыбыстық жазба қолданбасы арқылы жазылды. Содан соң шифр шешіліп, жалпы алғанда, әңгіме жазбаларының ұзын саны 125 минутты құрады. Екінші кезеңде (2022 жылдың қыркүйек-қазан айларында) Ақтөбе қаласындағы Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің студенттері арасында 30 арнайы сұхбат өткізілді. Сұхбат жүргізу әдісі деректерді жинау құралы ретінде таңдалды. Өйткені ол қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне тілдік таңдау мен тілдік қатынасқа және оларды студент жастардың сөйлеуіндегі интеграциялау формаларына инсайдерлік көзқарас ұсынуға мүмкіндік береді. Университет студенттерімен сұхбат жүргізу олардың келісімімен аудиоға жазылды.

Сұхбат алдында барлық респонденттерден жасын, ұлтын және тұрғылықты жерін нақтыладық. Барлық респонденттер батыс өңірдің төрт облысы: Ақтөбе,

Батыс Қазақстан, Атырау және Маңғыстау облыстарының тұрғындары болды. Респонденттермен сұхбатқа біз әртүрлі салада білім алып жатқан (мамандықтары әртүрлі) студенттерді тартуға тырыстық. Респонденттердің мамандықтары мен жыныстық белгілері бойынша бөлінуін 32-кестеде толығырақ берілді. Жас мөлшері бойынша былай іріктелді: 9 студент - 17 жаста; 6 студент - 18 жаста; 10 студент - 19 жаста; 4 студент - 20 жаста, ал 1 студент - 21 жаста болды. Ұлттық белгілері бойынша іріктеуде бұрын Ресейде тұраған 3 өзбек, 3 орыс, 4 қазақ және елдің батыс өңірінде туып-өскен 20 жергілікті қазақ көрсетілді. Студенттердің тұрмыстық сөйлеу тілін сапалық талдау нәтижесінде үш тілдің (қазақ, орыс және ағылшын) араласуы байқалды. Қазақ тілі ағылшын тіліндегі сөздерді қолдануда құрылымдық «қаңқа» қызметін атқарады. Мысалы, студенттер сөйлеу барысында «старосталарды, балконда, шаршағанский» сияқты тілдік араласудың түрлі формаларын қолданады. Қарастырылып отырған мысалдар спонтанды сөйлеуде, әсіресе, грамматикалық тұтасу жағдайында қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің арасындағы анық емес, көмескіленген шекараларды көрсетеді. «*Старосталарды*» және «*пальтолар*» түріндегі сөздер қай тілге жатады деген сұраққа жауап ретінде респонденттер дәл, нақты жауап бере алмаған: 16,7%-ы бұл сөздерді орыс тіліне, 20%-ы қазақ тіліне, 30%-ы бір мезгілде екі тілге жатқызып, ал 33,3%-ы жауап беруге қиналамын деген. Бұл тілдік араласудың грамматикалық құрылымдары қазақ тілінің негізінде қалыптасады [7, 153-154 бб.].

Нәтижелер. Сұхбаттар барысында студенттер көптілді білім беруді ұйымдастырудағы кейбір мәселелерді атап өтті. Олардың пікірінше, көптілді топтарда оқыту кезінде психологиялық қолайсыздықтар туындайды, заманауи мультимедиялық құралдармен жабдықталған арнайы кабинеттердің жетіспеушілігі бар және сабақ кестесін ұйымдастыруда қиындықтар кездеседі.

Ал Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты реттеу бойынша статистикалық мәліметтерді талдау арқылы өңірдегі халықтың этникалық құрамын және тілдік қатынастардың ерекшеліктерін анықтадық. Өңірде қазақтардың үлесі 60%-дан астам, орыстардың үлесі 25%-ды құрайды. Қалған этностардың үлесі аз, бірақ олар да өңірдің тілдік және мәдени бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Осы зерттеулердің негізінде тіл саясатының тиімділігін арттыру және оны жетілдіру үшін бірнеше маңызды шараларды жүзеге асыруға болады. Төменде осы бағыттағы негізгі ұсыныстар берілген:

1. Өңірлік ерекшеліктерді ескеру

Әлеуметтік және мәдени факторларды зерттеу:

Өңірлердегі тілдік жағдаятты жан-жақты талдау, оның ішінде этникалық құрам, тілдік қолдану, мәдени және әлеуметтік факторларды зерттеу маңыз-

ды. Әр өңірдің ерекшеліктерін ескере отырып, тілдік саясатты өңірлік деңгейде бейімдеу қажет.

Аймақтық тілдік қажеттіліктерді анықтау:

Әр өңірдегі халықтың тілдік қажеттіліктерін анықтау үшін әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар мен зерттеулер жүргізу. Нақты өңірлерде тілдерді қолдану деңгейін арттыру бойынша арнайы бағдарламалар әзірлеу.

2. Білім беру жүйесін жетілдіру

Көптілді білім беру:

Көптілді білім беру бағдарламаларын енгізу және дамыту. Бұл бағдарламалар үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) оқытуды қамтуы тиіс. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру үшін тілдік курстар мен семинарлар ұйымдастыру.

Оқу материалдарын жаңарту:

Үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) сапалы оқу материалдарын әзірлеу және оқу үдерісіне енгізу. Ғылыми және техникалық терминологияны қамтитын көптілді онлайн-сөздіктер мен тезаурустарды әзірлеу.

3. Қоғамдық және мемлекеттік деңгейде қолдау көрсету

Тілдерді қолдану бойынша мемлекеттік бағдарламалар:

Мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру және оны қолдану аясын кеңейту бойынша нақты шаралар қабылдау. Тілдік саясатты жүзеге асыруда барлық мемлекеттік органдардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету.

Қоғамдық қолдау және насихаттау:

Тілдік саясатты насихаттау үшін бұқаралық ақпарат құралдарында, әлеуметтік желілерде ақпарат тарату. Тілдерді меңгеру бойынша халықты ынталандыру шараларын енгізу, мысалы, тілдік курстарға қатысу үшін қаржылық көмек көрсету.

4. Заңнамалық және нормативтік актілерді жетілдіру

Заңнамалық базаны күшейту:

Тілдерді қолдану және дамыту бойынша заңнамалық актілерді жетілдіру. Тілдік құқықтарды қорғау және тілдік кемсітушілікке жол бермеу бойынша құқықтық шараларды күшейту.

Мониторинг және бағалау:

Тілдік саясаттың іске асырылуын бақылау және бағалау үшін арнайы мониторинг жүйесін енгізу. Тілдік жағдаяттың өзгерістерін тұрақты түрде бағалап, қажетті түзетулер енгізу.

5. Тілдік технологиялар мен инновацияларды пайдалану

Цифрлық платформалар мен ресурстар:

Тілдерді оқыту және қолдану үшін интерактивті онлайн-платформалар әзірлеу. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі білім беру ресурстарын дамыту және қолжетімділікті қамтамасыз ету.

Тілдік технологияларды енгізу:

Тілдерді автоматты түрде аудару, сөйлеуді тану және мәтіндерді өңдеу сияқты тілдік технологияларды енгізу. Тілдерді оқыту үдерісінде заманауи мультимедиялық құралдарды пайдалану.

6. Халықаралық тәжірибе алмасу

Халықаралық серіктестік:

Тіл саясатын жетілдіру үшін халықаралық тәжірибе алмасу және үздік тәжірибелерді қабылдау. Тілдерді оқыту және тіл саясаты саласында халықаралық ұйымдармен серіктестік орнату.

Академиялық зерттеулер:

Тіл саясаты мен тілдік жоспарлау саласындағы академиялық зерттеулерді қолдау және ынталандыру. Тіл саясатының тиімділігін арттыру бойынша ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарлар ұйымдастыру.

Бұл ұсыныстар тіл саясатының тиімділігін арттыруға және тілдік қатынастарды жақсартуға бағытталған.

Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты талдау нәтижелері негізінде бірнеше маңызды мәселелер мен ұсыныстар анықталды:

1. Зерттеу көрсеткендей, тілдік жоспарлау мәселелерін шешуде өңірлік ерекшелікті ескеру қажет. Әлеуметтік-экономикалық, мәдени, тілдік және этнотілдік жағдаяттың ерекшеліктері ескерілуі тиіс. Өңірдегі әртүрлі этностардың тілдік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жан-жақты және кешенді тәсіл қажет.

2. Қазақстанның батыс өңірінде ағымдағы тілдік және этнотілдік жағдаятқа мониторинг жүргізетін әлеуметтік лингвистикалық зерттеу орталықтарын құру маңызды. Бұл орталықтар өңірдегі тілдік үдерістердің даму барысын бақылап, тілдік саясатты жүзеге асыру үшін қажетті деректерді жинайды. Жергілікті әкімдік тарапынан қаржылық қолдау көрсету бұл орталықтардың тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

3. Көптілді білім беру саясатын жүзеге асыру мақсатында арнайы ғылыми зерттеулер жүргізіліп, өңірлік ерекшеліктер айқындалып, қажетті түзетулер енгізілуі тиіс. Көптілді білім беру бағытында мектептер мен жоғары оқу орындарының оқытушылар құрамының білімі мен шет тілін меңгеруін тереңдету бойынша оқыту курстарын өткізу маңызды. Сонымен қатар, көптілді онлайн-сөздіктер мен тезаурустардың автоматтандырылған жүйесін әзірлеу және оларды білім беру үдерісіне енгізу қажет.

4. Білім алушылардың қосымша тілдік курстарға қатысуын қамтамасыз ету қажет. Мектеп және жоғары оқу орны бағдарламасы шеңберінде тілді тиісті дәрежеде үйрену үшін бөлінетін сағаттардың санын қайта қарау және қосымша оқыту курстарын ұйымдастыру керек. Бұл әсіресе ағылшын тілін меңгеру деңгейін арттыруға бағытталған шараларды қамтуы тиіс.

5. Көптілді білім беруді іске асыруда болып жатқан үдерістер туралы ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау, әлеуметтік желілерде және білім беру мекемелерінің сайттарында жүйелі түрде орналастыру қажет. Бұл көптілді білім берудің артықшылықтарын түсіндіру және оны қолдау үшін маңызды.

Қорытынды. Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты зерттеу нәтижелері өңірдегі тіл саясатын тиімді жүзеге асыру үшін маңызды болып табылады. Зерттеу барысында анықталған мәліметтер негізінде өңірде тіл саясаты пен тілдік жоспарлауды жетілдіру бойынша бірқатар нақты ұсыныстар жасалды.

Біріншіден, тілдік жоспарлау мәселелерін шешуде өңірлік ерекшеліктерді ескеру қажеттігі айқындалды. Әлеуметтік-экономикалық, мәдени, тілдік және этнотілдік жағдаяттың ерекшеліктерін ескере отырып, тіл саясатының тиімділігін арттыруға бағытталған шараларды қабылдау қажет. Бұл әсіресе өңірдегі қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру деңгейлерін талдау нәтижелеріне негізделген.

Екіншіден, әлеуметтік лингвистикалық зерттеу орталықтарын құру қажеттігі айқындалды. Бұл орталықтар өңірдегі тілдік үдерістерді бақылап, тіл саясатын жүзеге асыру үшін қажетті деректерді жинақтауға мүмкіндік береді. Жергілікті әкімдіктер тарапынан қаржылық қолдау көрсету бұл орталықтардың тиімді жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Үшіншіден, көптілді білім беру саясатын жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды. Көптілді білім беруді жүзеге асыру мақсатында арнайы ғылыми зерттеулер жүргізіліп, өңірлік ерекшеліктерді айқындап, қажетті түзетулер енгізу қажет. Бұл бағытта мектептер мен жоғары оқу орындарының оқытушылар құрамының білімі мен шет тілін меңгеруін тереңдету бойынша оқыту курстарын ұйымдастыру маңызды.

Төртіншіден, білім алушылардың қосымша тілдік курстарға қатысуын қамтамасыз ету және көптілді білім беру шараларының маңыздылығы атап өтілді. Бұқаралық ақпарат құралдарында, әлеуметтік желілерде және білім беру мекемелерінің сайттарында көптілді білім беруді насихаттау, оның артықшылықтарын түсіндіру және қолдау көрсету қажет.

Қорытындылай келе, Қазақстанның батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаятты реттеу бойынша жасалған ұсыныстар тілдік қатынастарды жақсартуға, мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыруға және этносаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған. Бұл зерттеу өңірдегі тіл саясатының тиімділігін арттыруға және ұлттық бірлікті нығайтуға өз үлесін қосады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: Конституция 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды: (19.09.2022. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы Қазақстан Республикасының Заңы: 11.07.1997. № 151 (20.12.2004 №13; 01.21.2013 №72-V; 30.04.2021 №34 VII; 24.11.2021 №75-VII; 29.12.2021 №94-VII; 19.04.2023 №223-VII берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
3. Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған тіл саясатын іске асыру бойынша мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы №1045 Қаулысы.
4. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 Қаулысы.
5. Акжигитова А. Ш. Процессы реализации программ языкового планирования в социально-коммуникативном пространстве Республики Казахстан: дисс. ... док.философии (PhD): 6D020500 – Филология. – Астана, 2013. – 165 с.
6. Утегенова А. Қазақстан Республикасының батыс өңіріндегі тілдік және этнотілдік жағдаят: философия. док. ... дисс. (PhD): 8D02304 – Филология. – Ақтөбе, 2024. – 194 б.
7. Kurmanova B. Zh. and at.all. Multilingual Practices in the Students' Microcommunity // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). - 2023. - Vol. 11, Iss. 1. - P. 146-159. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.1978443.2862>

А. УТЕГЕНОВА

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ И ЭТНОЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье проводится анализ языковой и этноязыковой ситуации в западном регионе Казахстана, а также выявляются проблемы ее регулирования. В ходе исследования всесторонне рассмотрены уровень владения казахским, русским и английским языками, особенности языковых взаимодействий и реализация языковой политики в регионе. На основе социолингвистических опросов, интервью и статистических данных была определена текущая язы-

ковая ситуация в регионе. Основные результаты показали, что казахский язык широко используется в качестве государственного языка, однако русский язык также играет значительную роль. Несмотря на высокий интерес к английскому языку, уровень его владения остается сравнительно низким. Результаты исследования включают ряд важных рекомендаций по совершенствованию языковой политики. Среди них — решение вопросов языкового планирования с учетом региональных особенностей, создание центров социолингвистических исследований, улучшение политики многоязычного образования и привлечение населения к дополнительным языковым курсам. В статье подчеркивается необходимость укрепления законодательной и нормативной базы для реализации языковой политики, активного участия государственных органов и совершенствования государственных программ по использованию языков. Кроме того, выявлено, что использование языковых технологий и инноваций, международный обмен опытом и поддержка академических исследований способствуют повышению эффективности языковой политики. Данное исследование предлагает конкретные меры, направленные на улучшение языковой и этноязыковой ситуации в западном регионе Казахстана, предупреждение языковых конфликтов и гармонизацию межэтнических отношений.

Ключевые слова: языковая политика, языковое планирование, западный регион Казахстана, языковая ситуация, многоязычие, социолингвистическое исследование, государственный язык, многоязычное образование.

A. UTEGENOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

ISSUES AND SOLUTIONS FOR REGULATING THE LINGUISTIC AND ETHNOLINGUISTIC SITUATION IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article analyzes the linguistic and ethnolinguistic situation in the western region of Kazakhstan and identifies issues related to its regulation. The study comprehensively examines the proficiency levels in Kazakh, Russian, and English, the characteristics of linguistic interactions, and the implementation of language policy in the region. Based on sociolinguistic surveys, interviews, and statistical data, the current state of the linguistic situation in the region has been determined. The key findings indicate that the Kazakh language is widely used as the state language; however, the Russian language continues to play a significant

role. Although interest in the English language is high, the overall proficiency level remains relatively low. The research findings include several important recommendations for improving language policy. These include addressing language planning issues while considering regional specificities, establishing sociolinguistic research centers, enhancing multilingual education policies, and encouraging public participation in additional language courses. The article highlights the need to strengthen the legislative and regulatory framework, ensure active involvement of state authorities, and improve government programs on language usage to effectively implement language policy. Furthermore, the use of linguistic technologies and innovations, international experience exchange, and support for academic research have been identified as key factors in increasing the efficiency of language policy. This study provides concrete measures aimed at improving the linguistic and ethnolinguistic situation in the western region of Kazakhstan, preventing language-related conflicts, and fostering harmonious interethnic relations.

Keywords: language policy, language planning, western region of Kazakhstan, linguistic situation, multilingualism, sociolinguistic research, state language, multilingual education.

References

1. Qazaqstan Respublikasynyń Konstitutsiyasy: Konstitutsiya 1995 jylǵy 30 tamyzda respublikalıq referendumda qabyldandy: (19.09.2022. berilgen ózgerister men tolyqtyrularymen).
2. Qazaqstan Respublikasyndaǵy Til turaly Qazaqstan Respublikasynyń Zańy: 11.07.1997. №151 (20.12.2004 №13; 21.01.2013 №72-V; 30.04.2021 №34-VII; 24.11.2021 №75-VII; 29.12.2021 №94-VII; 19.04.2023 №223-VII berilgen ózgerister men tolyqtyrularymen).
3. Qazaqstan Respublikasynyń 2020-2025 jylǵarǵa arnalǵan til sayasatyn iske asyru boıynsha memlekettik baǵdarlaması. Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniń 2019 jylǵy 31 jeltoqsandaǵy №1045 Qaulysy.
4. Qazaqstan Respublikasynda til sayasatyn damytudyń 2023-2029 jylǵarǵa arnalǵan túzhyrymdamasy. Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniń 2023 jylǵy 16 qazandaǵy №914 Qaulysy.
5. Akjigitova A. Sh. Protsessy realizatsii programm yazykovogo planirovaniya v sotsial'no-kommunikativnom prostranstve Respubliki Kazakhstan: diss. ... dok. filosofii (PhD): 6D020500 – Filologiya. – Astana, 2013. – 165 s.
6. Utegenova A. Qazaqstan Respublikasynyń batys óńirindegi tilik jáne etnotilik jaǵdaıat: filosofiya.dok. ...diss. (PhD): 8D02304 – Filologiya. – Aqtóbe, 2024. – 194 b.
7. Kurmanova B. Zh. and at.all. Multilingual Practices in the Students'

Microcommunity // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL).
- 2023. - Vol. 11, Iss. 1. - P. 146-159. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.1978443.2862>.

Автор туралы мәлімет:

Утегенова Асель – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Утегенова Асель – PhD, старший преподаватель, Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

Utegenova Assel – PhD, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

ГРНТИ 16.21.29

А.Қ. ӘБДІПРАХМАН¹

***А.М. ТӨЛЕУБАЕВА²**

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан^{1,2}
(e-mail: a.aitolkyn_95@mail.ru¹, aknur.87@mail.ru²)

***ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА
В АУДИОВИЗУАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД**

Аннотация. Статья посвящена исследованию интеграции искусственного интеллекта в сферу аудиовизуального перевода, который включает такие направления, как субтитрирование, дубляж и перевод в реальном времени. В последние годы технологии искусственного интеллекта, такие как машинный перевод, распознавание речи и синтез речи, играют ключевую роль в автоматизации процессов перевода и адаптации мультимедийных материалов. В статье рассматриваются основные достижения в применении искусственного интеллекта для автоматического перевода субтитров и озвучивания, а также подчеркиваются существующие вызовы, такие как точность перевода, сохранение культурных и контекстуальных особенностей, а также проблемы синхронизации речи и движений губ. Внимание уделено этическим вопросам и необходимости развития более гибких и контекстуализированных моделей, которые способны учитывать как языковые, так и культурные различия между аудиториями. Ожидается, что в будущем искусственный интеллект станет неотъем-

лемой частью аудиовизуального перевода, способствуя ускорению процессов перевода, повышению качества контента и улучшению взаимодействия с глобальной аудиторией.

Ключевые слова: интеграция искусственного интеллекта, аудиовизуальный перевод, машинный перевод, субтитрование, дубляж, распознавание речи, синтез речи, автоматизация перевода, культурная адаптация, этические аспекты, синхронизация речи, нейросети, мультимедийный контент, глобализация.

Введение. В эпоху глобализации и цифровой трансформации аудиовизуальный перевод играет ключевую роль в обеспечении межкультурной коммуникации. Он делает мультимедийный контент доступным для широкой аудитории, способствуя распространению культуры, образования и информации по всему миру.

Аудиовизуальный перевод (АВП) — это специализированная область переводоведения, занимающаяся адаптацией мультимедийного контента для зрителей, говорящих на других языках или принадлежащих к разным культурным средам. Этот вид перевода охватывает различные формы медиапродукции, такие как фильмы, телесериалы, видеоигры, документальные фильмы, рекламу, театральные постановки и образовательные мультимедийные материалы. В отличие от традиционного письменного или устного перевода, АВП включает в себя работу с несколькими уровнями информации — звуковым, визуальным и текстовым, что делает его одной из наиболее сложных и востребованных сфер перевода в условиях глобализации.

Основные формы аудиовизуального перевода:

1. Субтитрование. Это процесс добавления текста на экран, который синхронизирован с аудио, передавая содержание диалогов, важные звуковые эффекты и интонацию. Субтитры бывают:

- Интралингвальные — на том же языке, что и оригинал (например, для обучения языку или для людей с нарушением слуха).
- Интерлингвальные — переведённые на другой язык.

2. Дубляж. Полная замена оригинальной звуковой дорожки на другую, при этом перевод адаптируется к движениям губ актёров (синхронизация) и интонации.

3. Закадровый перевод. Это частичная замена оригинального аудио, когда перевод озвучивается поверх исходной речи, но оригинальный звук остаётся слышен на фоне.

4. Локализация видеоигр. Включает перевод текстовых материалов, синхронизацию диалогов, адаптацию культурных элементов и даже графики для целевой аудитории.

5. Аудиодескрипция. Это процесс создания звукового описания визуальных элементов для людей с нарушением зрения.

Представленная ниже таблица 1 отражает ключевые категории аудиовизуального перевода, дифференцированные в соответствии с их функциональными и техническими характеристиками.

Категория	Вид перевода	Описание
Визуально-вербальный перевод (Текст на экране)	Субтитры	Перевод реплик в виде текста на экране.
	SDH (субтитры для слабослышащих)	Включают описание звуков и интонации.
	Фансаб	Любительские субтитры, часто неофициальные.
Аудиально-вербальный перевод (Звуковой перевод)	Дубляж	Полная замена оригинальной звуковой дорожки.
	Закадровый перевод	Оригинальная дорожка остаётся, перевод накладывается.
	Синхронный перевод	Перевод в реальном времени, чаще используется в конференциях и новостях.
	Липсинк	Адаптация перевода под движения губ актёров.
Специальные виды перевода	Аудиодескрипция	Озвученное описание визуальных элементов для незрячих.
	Машинный перевод АВП	Использование ИИ для автоматического перевода.

Таблица 1. Виды аудиовизуального перевода и их характеристики

С развитием искусственного интеллекта и технологий машинного обучения аудиовизуальный перевод становится всё более автоматизированным. Такие технологии, как распознавание речи (ASR), машинный перевод (MT) и синтез речи (TTS), позволяют ускорять рабочие процессы, но всё же требуют участия человека для финальной проверки и адаптации.

Методология и методы исследования. Термин «аудиовизуальный перевод» начал формироваться в середине XX века, когда технологическое развитие мультимедиа сделало аудиовизуальные продукты массовым средством

коммуникации. Основным импульс для развития этой дисциплины был дан в 1920-е годы с появлением звукового кино, что поставило перед переводчиками задачу адаптации фильмов для международной аудитории. Первоначально перевод ограничивался субтитрами, но позже появились и другие формы, такие как дубляж, закадровый перевод и локализация, охватывающие текстовые и визуальные элементы контента.

Теоретическое обоснование АВП стало активно развиваться в конце XX века. Одним из основоположников дисциплины является испанский учёный Хорхе Диас-Синтра (Jorge Díaz-Cintas), который внёс значительный вклад в теоретизацию субтитрирования и других методов аудиовизуального перевода. В своих работах он не только описывал принципы перевода, но и формулировал подходы к изучению этой области в контексте современной медийной культуры [1].

В российской научной среде значительный вклад в исследование аудиовизуального перевода внесли такие учёные, как А.В. Козуляев, который занимается разработкой дидактических подходов к обучению аудиовизуальному переводу. Он говорил, что «вопрос выделения и закрепления АВП как особого вида переводческой деятельности вышел в последние годы на первое место и нуждался в практическом и теоретическом обосновании» [2, 7]. Козуляев активно исследует проблемы локализации и интеграции технологий в процесс перевода [3]. В Казахстане данный аспект переводоведения начал развиваться сравнительно недавно. Однако работы, такие как исследование А.О. Елюбаевой, посвящённое особенностям аудиовизуального перевода в многоязычном казахстанском контексте, показывают рост интереса к этой теме.

Современные исследования аудиовизуального перевода всё чаще затрагивают вопросы применения искусственного интеллекта и автоматизации. Машинное обучение, технологии распознавания речи и синтеза голоса активно внедряются в такие процессы, как создание субтитров, автоматический перевод и дубляж. Эти инновации открывают новые перспективы для дальнейшего развития АВП, одновременно создавая вызовы, связанные с качеством перевода и сохранением культурной идентичности контента.

Таким образом, аудиовизуальный перевод представляет собой уникальную междисциплинарную область, в которой объединяются лингвистика, культура и технологии. Её развитие продолжает оказывать значительное влияние на мультимедийные коммуникации, обеспечивая культурный обмен и доступность контента для глобальной аудитории. С ростом популярности стриминговых платформ, таких как Netflix, Amazon Prime и Disney+, а также увеличением объёма производимого контента, потребность в эффективных и качественных решениях для АВП становится как никогда актуальной. Распространение фильмов, сериалов, видеоигр и образовательных программ требует локализации, спо-

собной учитывать не только языковые, но и культурные особенности разных стран. В этом контексте аудиовизуальный перевод становится неотъемлемой частью мировой медиа-индустрии, а интеграция искусственного интеллекта (ИИ) открывает новые горизонты для его развития.

ИИ позволяет ускорить процесс перевода, автоматизировать создание субтитров, улучшить синхронизацию дубляжа и решить проблему перевода редких языковых пар. Например, системы автоматического распознавания речи (ASR) значительно ускоряют создание субтитров, в то время как модели машинного перевода, такие как Google Translate и DeepL, позволяют быстро адаптировать текст на разные языки. Кроме того, технологии синтеза речи (TTS), такие как Amazon Polly и Respeecher, открывают новые возможности для автоматизации дубляжа, создавая синтетические голоса, которые могут адаптироваться к интонациям и эмоциональному контексту оригинальных записей. Кроме того, использование ИИ способствует социальной инклюзии, предоставляя возможности для создания субтитров для людей с нарушениями слуха и тифлокомментариев для слабовидящих.

Таким образом, аудиовизуальный перевод и интеграция искусственного интеллекта остаются актуальными не только из-за растущего спроса на локализацию контента, но и благодаря их вкладу в развитие технологий и улучшение доступности медиа-продуктов для широкой аудитории. Прежде чем приступить к анализу преимуществ и недостатков интеграции искусственного интеллекта в аудиовизуальный перевод, целесообразно кратко рассмотреть существующие исследования в данной области.

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в аудиовизуальный перевод (АВП) является активно развивающейся областью исследований, привлекающей внимание учёных по всему миру. В частности, профессор Ив Гамбье, член Европейской ассоциации аудиовизуального перевода (ESIST) и преподаватель университета Турку (Финляндия), внёс значительный вклад в изучение изменений в области АВП, связанных с внедрением ИИ [4]. Кроме того, международная группа учёных, включая Ии Янга, Брендана Шиллингфорда и Янниса Ассаэла, опубликовала исследование под названием «Large-scale multilingual audio visual dubbing», в котором рассматриваются системы для масштабного мультязычного аудиовизуального дубляжа с использованием ИИ [5]. В России и Казахстане исследования в этой сфере находятся на начальном этапе, но не смотря на это активно развиваются. Вопросам автоматического субтитрирования и синхронизации дубляжа уделял внимание российский ученый Алексей В. Акишин, исследуя возможности использования технологий ИИ для улучшения качества перевода и адаптации мультимедийных материалов. Его работы сосредоточены на автоматизации про-

цессов перевода, что позволяет ускорить и упростить создание субтитров. Далее, Евгений М. Дьяков продолжил исследования в этой области, акцентируя внимание на применении машинного перевода для аудиовизуальных материалов и совершенствовании алгоритмов распознавания речи. Мы уже знаем, что машинный перевод подразумевает компьютерное программное обеспечение, которое берет оригинальный (исходный) текст, разбивает его на слова и фразы (сегменты), находит и заменяет их словами и словосочетаниями на другом (целевом) языке. Его использование в процессе перевода аудиовизуальных материалов намного облегчает задачу переводчика. В свою очередь, Анастасия В. Ильина затронула вопросы этической и культурной адаптации перевода, исследуя, как ИИ может учитывать культурные особенности при работе с мультимедийными текстами. Также значительный вклад в развитие темы внес Сергей В. Кирсанов, который сосредоточился на улучшении качества машинного перевода и синтеза речи в контексте аудиовизуального перевода. Среди казахстанских учёных, внёсших вклад в изучение этой темы, можно отметить доктора филологических наук, профессора Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана - В.У. Махпирова. В своей статье «Проблемы перевода аудиовизуальных текстов» он рассматривает взгляды казахстанских учёных, внесших вклад в проблему киноперевода, и проводит сравнительный анализ перевода отрывка из образовательного мультсериала «Даша-путешественница» [6]. Также эту тему активно изучала магистр филологических наук, преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Уалихановского университета Айнаш Ораловна Елюбаева. Её научные интересы включают аудиовизуальный перевод, практику устного и письменного перевода, технический перевод и переводоведение. Среди её публикаций можно отметить работу «Қазақстандағы аудиовизуалды аударманың ерекшеліктері» («Особенности аудиовизуального перевода в Казахстане») [7]. Эти исследования способствуют развитию теоретических и практических аспектов аудиовизуального перевода в Казахстане, отражая специфику и перспективы этой области в стране.

Что касается интеграции искусственного интеллекта в перевод в целом, то отечественные исследователи уже продемонстрировали значительные успехи и достигли впечатляющих результатов. Представляем некоторые из них: недавно группа молодых учёных из Назарбаев Университета разработала первую в стране фундаментальную речевую модель, ориентированную на потребности местного и глобального рынка. Эта инновация, представленная в приложении Soyle App, направлена на улучшение многоязычной коммуникации как внутри страны, так и за её пределами [8]. Кроме того, Институт интеллектуальных систем и искусственного интеллекта (ISSAI)

при Назарбаев Университете представил KAZ-LLM — казахскую большую языковую модель, адаптированную к уникальному многоязычному и мультикультурному контексту страны. Она разработана для казахского, русского и английского языков с дополнительной поддержкой турецкого, что позволяет устранить языковые пробелы и продвинуть генеративный искусственный интеллект для языков с ограниченными ресурсами, к которым относится казахский [9].

Все эти работы вместе составляют важную основу для понимания того, как искусственный интеллект может быть интегрирован в процессы аудиовизуального перевода, направленные на повышение качества и доступности переведенного контента. Таким образом, интеграция ИИ в АВП является перспективной областью, привлекающей внимание как зарубежных, так и отечественных исследователей.

Обсуждение и наблюдение. Не секрет, что искусственный интеллект всё чаще становится неотъемлемой частью современных технологий, а именно аудиовизуального перевода. Его внедрение открывает новые горизонты для оптимизации процессов и повышения качества адаптации мультимедийного контента. Такой подход меняет традиционные методы работы, задавая новые стандарты эффективности в этой области. Давайте рассмотрим некоторые преимущества применения искусственного интеллекта в области аудиовизуального перевода.

1. Автоматизация процессов. Одним из наиболее значительных преимуществ является автоматизация ключевых этапов перевода аудиовизуальных материалов. Технологии автоматического распознавания речи (ASR) и машинного перевода (МП) позволяют значительно ускорить создание субтитров, дубляжа и других переводческих продуктов. Именно системы, основанные на глубоких нейронных сетях, например Google Cloud Speech-to-Text или IBM Watson, способны быстро и с высокой степенью точности обрабатывать аудиофайлы, преобразовывая их в текстовые данные [10]. Это позволяет существенно сократить затраты времени и человеческих ресурсов, особенно при работе с большими объёмами мультимедийного контента. Так как в нейронном машинном переводе используется большая искусственная нейронная сеть, он отличается от классического машинного перевода, основанного на статистике фраз, который использует отдельно разработанные подкомпоненты.

2. Расширение доступности контента. ИИ играет важную роль в обеспечении доступности аудиовизуальных материалов для широкой аудитории. Быстрая и масштабируемая интеграция технологий машинного перевода позволяет адаптировать контент на множество языков, делая его доступным для международной аудитории. Кроме того, автоматизация субтитрирования и оз-

вучивания способствует улучшению доступа для людей с ограничениями по слуху или зрению, что имеет значительный социальный эффект.

3. Повышение качества перевода. Современные модели машинного перевода, основанные на нейронных сетях, демонстрируют высокую точность перевода за счёт анализа контекста, синтаксических и семантических особенностей текста. В отличие от ранних технологий, нейронные модели способны учитывать многослойные взаимосвязи между словами и предложениями, что значительно снижает вероятность ошибок. Это особенно важно для аудиовизуального перевода, где точная передача смысла играет ключевую роль в сохранении оригинального замысла произведения.

4. Экономическая эффективность. Интеграция ИИ снижает затраты на переводческие услуги, поскольку большая часть рутинных задач автоматизируется. Это особенно важно для платформ потокового видео, таких как Netflix, Amazon Prime и YouTube, которые работают с огромными объёмами мультимедийного контента. Автоматизация процессов позволяет перераспределить ресурсы, сосредоточив внимание на более творческих аспектах перевода, таких как адаптация диалогов и учёт культурных особенностей.

5. Синхронизация речи и субтитров. Одной из сложнейших задач аудиовизуального перевода является синхронизация речи с визуальным рядом, особенно в дубляже. Интеграция технологий ИИ позволяет автоматизировать этот процесс. Современные системы синтеза речи и обработки естественного языка могут создавать дубляжи, максимально синхронизированные с движением губ актёров. Это достигается благодаря глубокому анализу временных и интонационных характеристик речи.

6. Обработка больших объёмов данных. ИИ-системы способны обрабатывать большие объёмы данных за минимальное время, что особенно актуально для индустрии потокового контента. Например, такие компании, как YouTube, ежедневно обрабатывают миллионы видеороликов. Благодаря ИИ можно обеспечить автоматический перевод и субтитрирование значительного объёма мультимедийных материалов в короткие сроки, сохраняя при этом высокий уровень качества.

7. Улучшение качества озвучивания. Технологии синтеза речи на основе ИИ, такие как WaveNet от Google, позволяют создавать озвучивание, которое звучит максимально естественно. Эти системы способны воспроизводить различные интонации, тембр и стиль речи, что делает результат более приближенным к человеческому голосу. Это особенно важно для дубляжа фильмов и сериалов, где эмоциональная выразительность играет ключевую роль.

8. Интеграция мультимодальных данных. ИИ-технологии предоставляют возможность учитывать не только текстовые и аудиоданные, но и визуальные

элементы, такие как выражение лица, жесты и общее настроение сцены. Такой мультимодальный подход позволяет создавать перевод, который более точно передаёт смысл, контекст и эмоциональную окраску оригинального произведения.

9. Круглосуточная работа без участия человека. ИИ-системы могут функционировать без перерывов, что позволяет оперативно обрабатывать контент и публиковать переведённые материалы в кратчайшие сроки. Это особенно важно для крупных медиаплатформ, где требуется оперативная адаптация новостей, сериалов или других материалов для глобальной аудитории.

10. Адаптация к различным форматам контента. Искусственный интеллект способен эффективно работать с разнообразными форматами мультимедийного контента, включая художественные фильмы, видеоигры, образовательные курсы и рекламные материалы. Это делает его универсальным инструментом, способным удовлетворять потребности различных сегментов медиарынка.

Таким образом, преимущества интеграции искусственного интеллекта в аудиовизуальный перевод многогранны, охватывая как технические, так и экономические аспекты. Они открывают перед отраслью огромные возможности, однако сопровождаются рядом сложностей и ограничений, которые требуют тщательного анализа и решений. Эти вызовы связаны с ограничениями технологий, особенностями культурной адаптации и потенциальными социальными последствиями. Понимание этих проблем является ключом к эффективному использованию ИИ в аудиовизуальном переводе и созданию более качественного и доступного мультимедийного контента. Ниже приведены основные проблемы, связанные с внедрением ИИ в аудиовизуальный перевод.

1. Сохранение культурного контекста. Одной из главных проблем является неспособность современных ИИ-систем учитывать культурные особенности перевода. Аудиовизуальные материалы часто включают отсылки к местным традициям, идиоматическим выражениям или историческим событиям, которые трудно интерпретировать автоматически. Например, шутки, основанные на игре слов, или культурные аллюзии могут потерять свой смысл в машинном переводе, так как ИИ не всегда способен точно интерпретировать контекст.

Этот вызов особенно актуален для контента, предназначенного для международной аудитории, где важно передать не только текст, но и культурное значение. Решение проблемы требует разработки более сложных мультимодальных систем, способных анализировать как текст, так и визуальные и культурные элементы.

2. Проблема качества перевода. Хотя современные модели машинного перевода (МП), такие как Google Translate и DeepL, демонстрируют высокую точность, ошибки всё ещё происходят, особенно в сложных текстах. В АВП эти ошибки могут значительно повлиять на восприятие зрителей. Например:

- Некорректный перевод технической терминологии в научных документальных фильмах.

- Искажение смысла в диалогах персонажей, особенно в фильмах и сериалах, где важен подтекст. Ошибки машинного перевода требуют участия профессиональных переводчиков и постредакторов, что частично нивелирует экономическую эффективность автоматизации.

3. Сложности синхронизации дубляжа. В процессе дубляжа необходимо синхронизировать перевод с движением губ актёров, что крайне сложно для систем ИИ. Современные технологии синтеза речи и автоматической синхронизации работают на основе временных меток, но этого недостаточно для полного совпадения речи и визуального ряда.

В языках с разной структурой предложений или длительностью произнесения слов синхронизация требует значительных усилий. Например, при переводе с английского на немецкий или казахский возникают сложности из-за различий в грамматике и ритме речи.

4. Этические проблемы. Использование ИИ в переводе вызывает вопросы, связанные с профессиональной этикой и ответственностью. Например:

- Замена человеческого труда: автоматизация переводческих процессов может привести к сокращению рабочих мест для профессиональных переводчиков и лингвистов.

- Предвзятость алгоритмов: алгоритмы ИИ обучаются на больших наборах данных, которые могут содержать предвзятость, стереотипы или культурные искажения. Это может привести к неточному или даже оскорбительному переводу.

Эти вызовы требуют прозрачности в разработке и использовании ИИ, а также внедрения этических норм, регулирующих использование технологий.

5. Ограничения обработки многомодального контекста. Аудиовизуальные материалы включают текст, звук и изображение, которые необходимо учитывать при переводе. Текущие системы машинного перевода в основном сосредоточены на текстовом компоненте, игнорируя визуальные и звуковые элементы. Это ограничение приводит к:

- Потере эмоционального контекста сцены.
- Ошибкам в переводе элементов визуального повествования (например, субтитров для текстов, отображаемых на экране).

6. Языковые и технические ограничения.

- Редкие языки: современные ИИ-системы хорошо работают с популярными языками (английский, испанский, китайский), но качество перевода значительно снижается для редких или малораспространённых языков (казахский в том числе).

- Диалекты и акценты: автоматическое распознавание речи (ASR) сталки-

вается с трудностями в интерпретации диалектов, региональных акцентов или особенностей произношения. Например, ASR может неправильно интерпретировать шотландский акцент в английском языке.

- **Технические ограничения:** ИИ требует значительных вычислительных мощностей для обработки сложных задач. Для компаний с ограниченными ресурсами это может быть финансово невыгодно.

7. **Человеческий фактор.** Полная замена человека в процессе аудиовизуального перевода невозможна, так как ИИ не способен на тонкое понимание юмора, иронии или скрытого смысла. Многие аспекты перевода требуют творческого подхода, который в настоящий момент недоступен для технологий. Например, адаптация диалогов персонажей в фильмах или передача поэтических текстов в песнях остаются задачами для профессиональных переводчиков.

8. **Отсутствие стандартов качества.** Несмотря на активное использование ИИ в переводе, в индустрии отсутствуют универсальные стандарты оценки качества автоматизированных переводов. Это усложняет процесс проверки результата, а также взаимодействие между разработчиками технологий и профессиональными переводчиками.

Результаты. Внедрение искусственного интеллекта в аудиовизуальный перевод, несмотря на ряд сопутствующих проблем, является процессом, способным принести значительные результаты. Многие из этих вызовов уже находятся в стадии активного решения благодаря развитию технологий и накоплению практического опыта. Немного усилий, терпения и дальнейшего сотрудничества между специалистами и разработчиками позволят преодолеть существующие сложности, сделав использование ИИ в этой сфере более эффективным и масштабным. Ко всему прочему, необходимо разработать стратегии, которые помогут преодолеть существующие технические, культурные и этические ограничения. Ниже представлены ключевые направления работы в этой области.

1. **Разработка мультимодальных моделей ИИ.** Современные системы машинного перевода преимущественно сосредоточены на текстовых данных, игнорируя визуальный и аудиальный контексты. Однако аудиовизуальный контент требует учёта всех элементов — текста, изображения, звука и даже невербальных сигналов (мимика, жесты).

2. **Интеграция культурного контекста в модели.** Искусственный интеллект пока плохо справляется с задачами, связанными с передачей культурных особенностей, таких как идиоматические выражения, аллюзии или шутки.

3. **Сотрудничество ИИ с профессиональными переводчиками.** Полная замена человеческого труда невозможна из-за сложности задач, связанных с интерпретацией смысла, культурных особенностей и творческих аспектов перевода. Например, в данный момент программа SDL Trados Studio уже предлагает

интеграцию машинного перевода для ускорения работы переводчиков. Эти подходы можно расширить для АВП.

4. Разработка стандартов оценки качества. Отсутствие универсальных стандартов оценки автоматизированного перевода создаёт трудности в определении уровня его качества. В этой связи можно внести комплексные метрики, оценивающие не только точность перевода, но и его эмоциональную выразительность.

5. Обработка редких языков и диалектов. Большинство ИИ-систем оптимизированы для популярных языков, но перевод на редкие языки и диалекты остаётся проблемой.

6. Прозрачность и борьба с предвзятостью. Алгоритмы ИИ часто отражают предвзятости, заложенные в данных, на которых они обучены. Это может приводить к стереотипизации или некорректным интерпретациям. Чтобы это предотвратить OpenAI и Google разработали подходы для уменьшения предвзятости в своих моделях путём обработки и фильтрации данных [11].

7. Создание гибридных систем. Гибридные системы, объединяющие возможности ИИ и традиционные подходы, могут стать решением для сложных задач перевода. Это подразумевает использование автоматических систем субтитрирования, которые используют ИИ для первоначального перевода, но позволяют человеку редактировать результаты.

8. Внедрение этических норм. Для минимизации социальных последствий автоматизации необходимо разработать этические нормы использования ИИ в аудиовизуальном переводе. В частности, международные организации, такие как Европейская ассоциация переводчиков, могут разработать кодексы этики для применения ИИ.

Эти меры помогут решить наиболее актуальные проблемы интеграции ИИ в аудиовизуальный перевод, сделав процесс более качественным, этичным и устойчивым к вызовам глобального медиарынка.

Заключение. Таким образом, будущее исследований в области интеграции ИИ в аудиовизуальный перевод связано с необходимостью междисциплинарного подхода, который объединяет достижения компьютерных наук, лингвистики, культурологии и этики. Каждая из этих дисциплин вносит уникальный вклад в решение задач, стоящих перед переводческим сообществом, и позволяет разрабатывать технологии, которые будут учитывать не только технические, но и социально-культурные аспекты. Углубление сотрудничества между исследователями, разработчиками и профессиональными переводчиками будет ключевым для создания систем, способных гармонично сочетать автоматизацию и человеческую креативность.

В частности, необходимо сосредоточиться на адаптации технологий для работы с разнообразными культурными контекстами, что обеспечит не только

лингвистическую точность, но и сохранение уникального характера переводимого контента. Разработка специализированных алгоритмов и корпусов данных для мультимодального анализа станет основой для преодоления таких сложностей, как передача невербальных сигналов и синхронизация текста с аудиовизуальными элементами. Кроме того, значимым направлением является внедрение устойчивых этических стандартов и методов аудита, которые минимизируют риски, связанные с предвзятостью алгоритмов и некорректной интерпретацией контента.

Эти усилия позволяют не только повысить качество и доступность аудиовизуального перевода, но и открыть новые горизонты для его применения в различных сферах — от образовательных технологий до индустрии развлечений. Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в аудиовизуальный перевод становится не просто задачей технологического совершенствования, а вызовом, который стимулирует развитие переводческой индустрии, содействует межкультурному взаимодействию и способствует формированию более инклюзивного глобального медиапространства.

Список использованных литератур

1. Díaz-Cintas J. *The Didactics of Audiovisual Translation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2008.
2. Козуляев А.В. Обучение динамически эквивалентному переводу аудиовизуальных произведений: опыт разработки и освоения инновационных методик в рамках школы аудиовизуального перевода // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики. 2015. № 3(13). С. 3–24.
3. Козуляев А.В. Аудиовизуальный полисемантический перевод как особая форма переводческой деятельности // XVII Царскосельские чтения: материалы международной научной конференции: в 4 т. Т. I. СПб., 2013. С. 374–381.
4. Гамбье Ив. Источник изменений – это всегда люди, а не технологии или бюрократия. 2018. URL: <https://dzen.ru/a/W1gyn0bU9QCoNsW1> (дата обращения: 03.02.2025).
5. Yang Y., Shillingford B., Assael Y., Wang M., Liu W., Chen Y., Zhang Y., Sezener E., Cobo L.C., Denil M., Aytar Y., de Freitas N. *Large-scale multilingual audio visual dubbing*. 2020.
6. Махпиров В.У., Арстанова А.Т. Аудиовизуалды мәтіндерді аудару мәселелері (білім беру саласына арналған «Саяхатшы Дара» мультсериалы негізінде) // Абылай хан атындағы ҚазХКжәнеӘТУ Хабаршысы. Серия «Филология ғылымдары».

7. Елюбаева А.О. Особенности аудиовизуального перевода в Казахстане // Наука и жизнь Казахстана. 2020. № 10/2 (142). С. 344–348.

8. Приложение Soyle: Презентация первого коммерческого AI-продукта ISSAI на пресс-брифинге [Электронный ресурс]. URL: <http://bit.ly/3Eu4cFg> (дата обращения: 04.02.2025).

9. Казахская большая языковая модель ISSAI KAZ-LLM [Электронный ресурс]. URL: <https://issai.nu.edu.kz/ru/kazllm-rus/> (дата обращения: 04.02.2025).

10. IBM Watson Speech to Text [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ibm.com/products/speech-to-text> (дата обращения: 06.02.2025).

11. Большие языковые модели в 2024 году: полное сравнение [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gptunnel.ru/blog/llm-full-comparison-of-2024> (дата обращения: 06.02.2025).

А.Қ. ӘБДІРАХМАН

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

А.М. ТӨЛЕУБАЕВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

АУДИОВИЗУАЛДЫ АУДАРМАҒА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Аңдатпа. Бұл мақала субтитрлерді, дубляжды және нақты уақыттағы аударманы қамтитын аудиовизуалды аудармаға жасанды интеллектіні интеграциялауды зерттейді. Соңғы жылдары машиналық аударма, сөзді тану және сөйлеу синтезі сияқты жасанды интеллектінің технологиялары мультимедиялық материалдарды аудару және бейімдеу процестерін автоматтандыруда шешуші рөл атқаруда. Берілген мақалада субтитрлер мен дауысты автоматты аударуда жасанды интеллектіні қолданудың негізгі артықшылықтары, сондай-ақ аударма дәлдігі, мәдени және контекстік ерекшеліктерді сақтау, сөйлеу мен ерінді үндестіру мәселелері де қарастырылады. Этикалық мәселелерге және аудитория арасындағы тілдік және мәдени айырмашылықтарды ескере алатын әлдеқайда икемді әрі контекстік үлгілерді әзірлеу қажеттілігіне назар аударылады. Болашақта жасанды интеллект аударма процестерін жылдамдатуға, контент сапасын жақсартуға және жаһандық аудиториямен қарым-қатынасты дамытуға көмектесетін аудиовизуалды аударманың ажырамас бөлігі болады деп күтілуде.

Түйін сөздер: жасанды интеллект интеграциясы, аудиовизуалды аударма, машиналық аударма, субтитр, дубляж, сөйлеуді тану, сөйлеу синтезі, аударманы

автоматтандыру, мәдени бейімделу, этикалық аспектілер, сөйлеуді синхрондау, нейрондық желілер, мультимедиялық контент, жаһандану.

A.K. ABDIRAKHMAN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A.M. TOLEUBAYEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO AUDIOVISUAL TRANSLATION

Annotation. This article explores the integration of artificial intelligence into the field of audiovisual translation, encompassing subtitling, dubbing, and real-time translation. In recent years, artificial intelligence technologies such as machine translation, speech recognition, and speech synthesis have played a pivotal role in automating translation processes and adapting multimedia materials. The article reviews key advancements in artificial intelligence-driven solutions for the automatic translation of subtitles and dubbing while addressing existing challenges, including translation accuracy, the preservation of cultural and contextual features, and issues related to speech and lip synchronization. Ethical considerations are also examined, alongside the necessity for more adaptable and context-aware models capable of accounting for linguistic and cultural differences among audiences. In the future, artificial intelligence is expected to become an integral component of audiovisual translation, accelerating translation workflows, enhancing content quality, and fostering deeper engagement with a global audience.

Keywords: integration of artificial intelligence, audiovisual translation, machine translation, subtitling, dubbing, speech recognition, speech synthesis, translation automation, cultural adaptation, ethical aspects, speech synchronization, neural networks, multimedia content, globalization.

References

1. Díaz-Cintas J. *The Didactics of Audiovisual Translation*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2008.
2. Kozulyaev A.V. *Obučenie dinamičeski èkvivalentnomu perevodu audiovizual'nyh proizvedenij: opyt razrabotki i osvoeniâ innovacionnyh metodik v ramkah školy audiovizual'nogo perevoda // Vestnik Permskogo nacional'nogo issledovatel'skogo politehničeskogo universiteta*. 2015. № 3(13). S. 3–24.

3. Kozulyaev A.V. Audiovizual'nyj polisemantičeskij perevod kak osobaâ forma perevodčeskoj dejatel'nosti // XVII Carskosel'skie čteniâ: materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii: v 4 t. T. I. – SPb., 2013. S. 374–381.
4. Gambie I. Istočnik izmenenij – èto vseгда ljudi, a ne tehnologii ili bûrokratiâ. 2018. URL: <https://dzen.ru/a/W1gyn0bU9QCoNsW1> (data obrašeniâ: 03.02.2025).
5. Yang Y., Shillingford B., Assael Y., Wang M., Liu W., Chen Y., Zhang Y., Sezener E., Cobo L.C., Denil M., Aytar Y., de Freitas N. Large-scale multilingual audio visual dubbing. 2020.
6. Mahpirov V.U., Arstanova A.T. Audiovizual'dy mätingderdi audaru mäseleleri (bilim beru salasyna arnalğan «Sayahatšy Dara» multserialy negizinde) // Abılaı han atyndağı QazHKJäTU Habaršysy. Seriâ «Fılologiâ ğilymdary».
7. Elûbaeva A.O. Osobennosti audiovizual'nogo perevoda v Kazahstane // Nauka i žizn' Kazahstana. 2020. № 10/2 (142). S. 344–348.
8. Soyle qosymsašy: ISSAI-nıñ alğaşqı kommerciâllyq AI-önimi turaly baspasöz birefingindegi tanystyru [Èlektronдық resurs]. URL: <http://bit.ly/3Eu4cFg> (data obrašeniâ: 04.02.2025).
9. ISSAI KAZ-LLM – Qazaq ûlken tıl modeli [Èlektronдық resurs]. URL: <https://issai.nu.edu.kz/ru/kazllm-rus/> (data obrašeniâ: 04.02.2025).
10. IBM Watson Speech to Text [Èlektronдық resurs]. URL: <https://www.ibm.com/products/speech-to-text> (data obrašeniâ: 06.02.2025).
11. Bol'sie âzykovye modeli v 2024 godu: polnoe sravnenie [Èlektronдық resurs]. URL: <https://www.gptunnel.ru/blog/llm-full-comparison-of-2024> (data obrašeniâ: 06.02.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдірахман Айтолқын Құрашқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Абдірахман Айтолқын Қурашевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Abdirakhman Aitolkyn Kurashkyzy – doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Төлеубаева Ақнұр Мұхитқызы – PhD докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Төлеубаева Ақнұр Мухитовна – доктор PhD, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Toleubayeva Aknur Mukhitkyzy – PhD, Acting Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.55

*Е.С.ҚАСЕН¹

Ж.С.АШИРОВ²

В.Х.КУЛМАҒАНБЕТОВА³

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Алматы облысы, Іле аудандық Білім бөлімі,

Алматы, Қазақстан

(e-mail: Kasenov_erlan@mail.ru¹, zhanashir@mail.ru², Erventus_86@mail.ru³)

ҒАЛИ ОРМАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭПИТЕТТЕРДІҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ақын Ғали Орманов өлеңдеріндегі эпитеттер және олардың қолданылу ерекшелігі туралы қарастырылған. Ақын Ғали Орманов поэзиясындағы эпитеттердің стильдік қолданысы нақтылы мысалдармен дәлелденіп берілген. Ақын Ғали Орманов поэзиясындағы эпитеттер кейінгі буын ақындарының өлеңдеріндегі мағыналас эпитеттермен салыстырылып, нақтылы мысалдармен талданған. Эпитеттерді қолдану мәселесіндегі ғалымдар Рәбиға Сыздық пен Зейнолла Қабдоловтың пікірлері келтірілген. Поэзиялық туындыдағы эпитеттер лингвостилистикалық тұрғыдан зерделенген. Бұл мақалада ақын танымындағы тілдік бірліктердің жұмсалыу аясы, стилистикалық ерекшелігі дәлелді түрде жеткізіліп, нақты дәйектер келтірілген. Ақын Ғали Орманов поэзиясына ғана тән окказионал эпитеттердің өзіндік ерекшелігі де сөз етілген. Ақын поэзиясындағы эпитеттердің экспрессивтік мәні туралы да мақалада барынша сипатталған. Ақын өлеңдерінен орын алған окказионал эпитеттер белгілі бір заттар мен құбылыстардың ерекше қасиеттерін айқын көрсету мақсатына орай туындағаны дәлелденген. Ақын поэзиясындағы эпитеттердің эмоционалды-экспрессивті бояуларының қолданылу мақсатына сай өзгеріп отыратыны дәлелденген. Ақын қолданылған эпитеттердің қай-қайсысы болмасын поэзиялық мәтіннің сөз өрнегін ерекше құбылтып, түрлендіретіні анықталған. Ақын поэзиясындағы эпитеттердің таным әлемінен мол ақпарат беретін бірден бір тілдік құралдар екендігі мақалада сөз болған.

Түйін сөздер: Эпитет, поэзия тілі, эмоционалдылық, стильдік ерекшелік, экспрессия, экспрессивтілік, окказионал, көркем туынды, жалпыхалықтық қолданыс.

Кіріспе. Көркем туынды – ұлттық болмысты жіті тануға жетелейтін күрделі құбылыс, біртұтас дүние. Ал әрбір қаламгердің көркем туындысындағы ұлт болмысы сол шығарма тілі арқылы танылады. Мейлі ол проза болсын, тіпті поэзиялық шығарма болсын, әрбір көркем туынды тілінде халықтың мәдени өмірі мен тарихы, мыңдаған жылдар бойы жинақтаған танымы мен білімінен хабардар ететін мол ақпарат жатыр. Сондықтан да көркем туындыны сомдайтын «ұстаның»: жазушы не ақынның тілдік бірліктерді қолдану шеберлігін сөз ету, қаламгер шеберлігі мен оның туындысының өзіне тән ерекшеліктерін көрсету тіл мәдениеті үшін де, лингвостилистикалық зерттеулер үшін де маңызды болмақ. Әлбетте, «поэзия тілі – көркемдіктің қоймасы болғандықтан, онда өзіне тән, тілдік құралдарды таңдап жұмсау принциптері бар, өлең тілі – поэтикалық сөз өрнегіне, сол өрнекті жасайтын тәсілдерге жиірек барады» [1, 78-79]. Әсілі, кез келген қаламгер өз туындыларына сол дәуірге тән тілдік құралдарды қолданылатыны белгілі. Бұдан ақынның не жазушының өзіндік сөз өрнегі, стилі, жалпы қолтаңбасы анықталады. Ал ақынның жеке дара сөз өрнегін тану мәселесі бүгінгі күнде кешеуілдеп келеді. «Поэзия тілін лингвостилистика тұрғысынан зерттегенде, ең алдымен, ондағы образ жасампаздық (образотворчество) мәселесі көзделеді. Ал образ жасампаздық тіл элементтерін (құралдарын) жазушының өз қаламында жарата білуі (речевая актуализация) арқылы пайда болады. Сөз образдарының түрлерін, оның ұлттық бояуын (колоритін) тану да – поэзия стилистикасының міндеті» [2, 44]. Сондықтан ақын Ғали Орманов өлеңдерін лингвостилистикалық тұрғыдан зерделеу ақынның стильдік қолтаңбасын, жеке тілдік ерекшелігін, әдеби тіл дамуындағы орнын, көркемдік қуатын жете тануға мүмкіндік туғызады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың зерттеу нысанына сәйкес ХХ ғасырда ғұмыр кешкен ақын Ғали Орманов поэзиясы назарға алынды. Мақаланың ғылымилығын таныту мақсатында поэзияға қатысты зерттеу еңбектерінен дәйектемелер келтірілді. Ақын поэзиясын лингвостилистикалық тұрғыдан талдау үшін стилистикалық талдау, жинақтау, саралау, сипаттау, тарихи-салыстырмалы әдістері қолданылды. Ал ақын өлеңдеріндегі эпитеттерді өзге де ақындар шығармаларындағы тілдік бірліктермен салыстыру мақсатында салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. ХХ ғасырда ғұмыр кешкен ақын Ғали Орманов поэзиясы сол дәуірдің туындысы ретінде сол кезеңдегі әдеби тіл дамуының деңгейін нақты анықтауда, жалпы әдеби тілдің даму бағытын, көркемдік құралдардың қолданылу жиілігі мен стилистикалық бояуын айқындауда маңызы орасан. Әсіресе, ақын поэзиясы тіліндегі көркемдік құралдарының, оның ішінде эпитеттерді лингвостилистикалық тұрғыдан зерделеу арқылы ақын танымындағы тілдік бірліктердің жұмсалы аясын, стилистикалық бояуын барынша айқында-

мақып. Себебі, ақын Ғали Орманов поэзиясындағы эпитеттер – топтастырыла берілген сөздердің қарапайым тізбегі емес, таным тереңінен қайнап шыққан тың тіркестер. Белгілі бір табиғи зат пен құбылыстың ерекше сипатын беруде «эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсеңді нақтылау қиын» [3, 214]. Себебі, эпитет әрбір ұғымға, алуан түрлі заттарға бейнелілік пен нақтылық сипат береді. Мысалы, ақын Ғали Ормановтың «Жасыл көл» өлеңіндегі мына шумақтарына назар аударайық:

Айнала биік зәулім құз,

Аяда мөлдір, жасыл көл.

Алқына кейде дамылсыз,

Сүйеді құздың тасын ол.

Ажымды тастар жағалай,

Мелшиие үнсіз қараған.

Қасында сүмбіл қарағай

Сылана шашын тараған.

... Қалыңдап сайда кешкі ымырт,

Көлеңке тартса зәулім құз.

Төрінде таудың сол жым-жырт

Маздайды самсап көп жұлдыз [4, 323]. Міне, осы өлең шумақтарында «зәулім», «жасыл», «сүмбіл» тілдік бірліктері «құз», «көл», «қарағай» сөздерімен тіркесіп, «зәулім құз», «жасыл көл», «сүмбіл қарағай» сынды ықпалы күшті бейнелі эпитеттерге айналған. «Айнала биік зәулім құз, Аяда мөлдір, жасыл көл» деген алғашқы екі тармақтың өзі ақынның тұмса табиғат көрінісіне көңілі көтеріліп, ырза болған сәтінен туындаған. Басқаша айтқанда, ақынның ішкі сезіміне орай сыртқа шыққан экспрессивті-эмоционалды тілдік бірліктер. Әсіресе, мұндағы «зәулім құз», «жасыл көл», «сүмбіл қарағай» тіркестері – ақынның толғаныс, таңданыс, сүйсіну, рахаттану тәрізді нәзік сезімге толы эмоциясын беруімен құнды бірегей эпитеттер. Жоғарыдағы «зәулім құз», «сүмбіл қарағай» сынды тіркестерді Ғ.Ормановқа дейінгі поэзиялық туындылардан ұшырастыра алмадық. Ал «зәулім үй», «сүмбіл шаш» тіркестері Ғали Ормановқа дейінгі поэзиялық туындыларда қолданылған, тіпті бүгінгі көпшілік қазақ ақындарының шығармаларынан да жиі көрініс тауып келеді. Ал «сүмбіл қарағай» – Ғали Ормановтың ғана дара қолданысы. Ақын қолданылған мұндай тілдік бірліктердің ерекшелігі – «табиғилығы, көпшіліктің қабылдауына икемділігі, мағынаны дәл бере алатындығы» [5, 120].

Бүгінгі таңда «сүмбіл» тілдік бірлігімен ерекшеленетін «сүмбіл бұрым» тіркесі ғана ақтоғайлық ақын Бағдат Мүбәрақтың «Балауса...» өлеңінен орын алған. Мұндай соны ұғым, тың тіркестерді туғызу және қолданылу – көп жағдайда ой бөлектігі мен таным еректігіне байланысты құбылыс.

Тіліміздегі «сүмбіл» сөзінің «қарағай», «зәулім» сөзінің «құз» тілдік бірліктерімен тіркесіп келуі және жиі қолданыс табуы ақын Ғали Ормановқа тән ерекше құбылыс деуге болады. Жалпы тілдік қолданыста «зәулім үй», «сүмбіл шаши» деген эпитеттерді жиі кездестіреміз. Тіпті, ақынның мына бір шумақ өлеңінде жалпыхалықтық қолданыстағы «зәулім үй» эпитетінің қолданылғанын көруге болады. Мысалы:

*Зәулім үй, қыруар көз қабат-қабат,
Сықылды дүниеге тұрған қарап:
Көтеріп өз қолынан алтын сарай,
Таныдым қазақтарды жүрген қалап [4, 148].*

Ал «сүмбіл», «зәулім» сөздерімен тіркескен реңкі бөлек тілдік бірліктерді ақын Ғали Ормановтың өзге өлеңдерінен де жиі кездестіруге болады. Мысалы, ақын «Қарағай» өлеңінің:

*Сапырса бұлтты жел – дауыл,
Ойнаса көкте нажағай;
Қаперіне алып оған бір*

Қайыспас зәулім қарағай [4, 161] – деген жолдарында «зәулім қарағай» деген эпитеттің де қолданылғанын аңғарамыз. Тіпті ақынның:

*Жапырағы жасарып,
Жазылғандай сынықтан,
Денесіне күш алып,
Зәулім емен тыныққан! [4, 200].*

*Көк толқын кен түрі тотыяйын,
Ағылып темір жолмен жатыр дәйім:
Алдынан тосып алған зәулім завод*

Қорытып, тасытады мыстың сайын [4, 148] – деген шумақтарынан «зәулім емен», «зәулім завод» деген эпитеттерді де кездестіреміз. Ақын туындысындағы «зәулім қарағай», «зәулім емен» эпитеттері бұған дейінгі де, кейінгі де қолданыстардан стильдің реңкі өзгешелеу екені аңғарылады.

Тіліміздегі «биік» сөзі көбінесе «үлкен», «зәулім», «заңғар» тілдік бірліктерімен синонимдес, мағыналас ұғым ретінде танылады. Десек те өзара мағыналас, әсіресе «зәулім», «заңғар» тілдік бірліктері кейде «биік» сөзімен өзара тіркесіп те қолданылады. Тіліміздегі мұндай тіркестердің өзара алмасып қолданылуы, дәлірек айтсақ, жекелеген қаламгердің өре-танымына байланысты. Бұл бір жағынан өлең тілінің қоғам талабына сай дамығанын, жетіле түскенін аңғартады. Бұған мысал ретінде, ақынның мынадай шумақтарынан дәлел келтіруге болады. Мысалы:

Шың шоқылы ала асқар,

Зәулім заңғар жартастар
Омыртқалай тізілген [4, 93].

Халқым үшін кеттім қиып
Алматының гүл бақшасын;
Қарт Алатау зәулім биік,
Төгілдіріп тұрды ақ шашын [4, 177].

Бұлтқа аралас зәулім биік
Бұлдырған қияда,
О да осылай қанат шүйіп
Сорғалайтын ұяға... [4, 454].

Өлең тілінің бейнелілігін арттыру мақсатында қолданылған мұндай эпитеттердің стилистикалық бояуы менмұндалап, өлеңді ажарыландыра, көркейте түскен. Жоғарыда келтірілген бірінші шумақтағы «зәулім заңғар жартастар» деген тармақта «зәулім» мен «заңғар» тілдік бірліктері тіркесе келе, тіліміздегі «зәулім-зәулім», «биік биік», «заңғар-заңғар» қос сөздері сияқты қолданылып тұрғанын байқаймыз. Бұл тармақты «зәулім-зәулім жартастар» деп те айтуға болады. Бірақ, «жартас» сөзі бірыңғай жуан дауысты дыбыстардан болғандықтан «зәулім-зәулім» емес, «зәулім-заңғар» деп қолданылуы ерекше дыбысталу мәніне ие. Сондықтан да мұның ақын өлеңдерінен «зәулім заңғар», «зәулім биік» ретінде орын алуы заңдылық. Бұл келтірілген мысалдар ақынның айнала қоршаған ортаны танудағы болмысы мен өзгеше тілдік қолданысын барынша таныта түседі дей аламыз.

Ұлт тілінде «жасыл» түр-түс атауымен байланысты туындаған «жасыл орман», «жасыл жайлау», «жасыл құрақ», «жасыл бақ», «жасыл бау», «жасыл желек», «жасыл шөп» тәрізді тіркестер әредік қолданылып жүргені мәлім. Мысалы, Ұлы Абайдың «Күз» өлеңінің «Жасыл шөп бәйшешек жоқ бұрынғыдай» деген жолындағы «жасыл шөп» эпитетін де айтуға болады. Ал біз қарастырып отырған ақын Ғали Ормановтың «Жасыл көл» өлеңінен орын алған «жасыл көл» эпитеті белгілі ақын Нұрлан Оразалиннің туындыларынан да жалғастық тапқанын аңғаруға болады. Мәселен, ақын Нұрлан Оразалиннің:

Көзден ұшып жасыл тау, жасыл көлдер,
Жасыл аспан жасаурап шақырардай.
Қоштасардай біз сүйген жасыл белдер,

Көк өзендер көктемгі «ах» ұрардай... – деген жолдарында «жасыл тау», «жасыл көлдер», «жасыл аспан» тәрізді тың тіркестер де көрініс тапқан [6, 42]. Бұл ұлт танымындағы «жасыл көл» тәрізді тілдік бірліктердің әр ақын-

ның тілінде берік орнығып, экспрессивтік мәні күшті эпитетке ұласқанын айғақтайды.

Көркем туындыдағы эпитеттердің қай-қайсысы болмасын поэзиялық мәтіннің сөз өрнегіне ерекше бояу қосып, түрлендіреді. Мәселен, Ғали Ормановтың:

Төсіне тұман түнеген

*Тартады көзді **сұрғылт тас**;*

Томсарып үнсіз түнерген

Жалаңаш заңғар тұп-тұтас – деген шумағындағы «**сұрғылт тас**» эпитеті осы өлеңге ерекше реңк үстеп тұр [4, 533]. Ақын «сұрғылт тасты» томсарып үнсіз түнеріп, төсіне тұман түнеткен күйдегі аса суық, қатыгез бейнені көз алдымызға әкеледі. Бұл – көркем сөздің бейнелілігі. «Көркем сөздің бейнелілігі – эстетикалық сипаттағы, дараланған, ешқашан қайталанбас нақты бейнелілік» [7, 30].

Тілімізде «сұр» түр-түс атауымен тіркескен тілдік бірліктер өзге түр-түс атауларына қарағанда көбінесе «қызығынан айырылған», «жадау», «жүдеу», «сұрықсыз», «ада» ұғымдарына жақын мағынада қолданылады. Дегенмен «ол бірде өзінің түстік мағынасында берілсе, бірде образды, символдық мағыналарында жұмсалады» [8, 214]. Мәселен, Абай Құнанбаевтың «Күз» өлеңінің «*Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан*» деген тармағындағы «сұр» түр-түс атауы «сұр бұлт» тіркесімен образды түрде берілсе, ал ақын Ғали Ормановтың өлеңіндегі «**сұрғылт тас**» эпитеті табиғаттың ерекше көзтартарлық жаратылысы деген мағынаны айрықшалау үшін қолданылғандығы аңғарылады. Жалпы, тілімізде «қара тас», «ақ тас», «көк тас» секілді тіркестер қолданыста бар. Ал тілімізде «сұрғылт тас» ретінде жұмсалған соны, жаңа эпитеттің кездесуі осы. Ал тілімізде көрініс тапқан әрбір жаңа сөз, жаңа тіркес – таным мен ойлаудың нәтижесі. «Жаңа сөздер ойлап табу, қажет деп саналмаған сөздерді қолданыстан шығарып тастау және ұстанымға сәйкес келмейтін мағыналардан, мүмкіндігінше, барлық жанама мағыналардан тазарту арқылы қол жеткізілген» [9, 45]. Тілдік қолданыстағы «сұр» тілдік бірлігі «сұрғылт тас» тіркесімен эпитет ретінде берілуі ақынның ойлау ерекшелігінің бір көрінісі. Ал «ой кеңістігінде еркіндік пен теңдік бар... Қолданыста бар сөз қысқа уақытта жаңа мәнге ие болады» [9, 66]. Сондықтан ақын Ғали Орманов поэзиясынан орын алған бұл тіркес ақын танымының табиғатпен етене жақындығынан туындап, өлең өрімінен орын алғандығын танытады. «Mainly because for many writers, the description of natural phenomena including the animals has significant repercussions» [10, 88]. Жалпы, «қазақтар – табиғатты жақсы білген, табиғатпен етене өмір кешіп келген халық, ал табиғат адамды дәлдікке, қарама-қарсы полюстерді

дөп басуға, әр заттың, әр құбылыстың нәзік қырларын ажыратып отыруға мәжбүр етеді, осының нәтижесінде қазақ тілінде жеке атаулар молайған» [1, 77]. Ақын тіліндегі «**сұрғылт тас**» осының дәлелі.

Әрбір ақынның ұлт танымымен аса берік байланыстағы әрі өзіндік жазу мәнерін танытатын әсерлі де күрделі эпитеті болады. Соның бірі – қазақ поэзиясында жиі көрініс тауып жүрген «ақ қар, көк мұз» күрделі эпитеті. Тіпті, «ақ қар, көк мұз» эпитеті жалпыхалықтық қолданыста жиі қолданыла келе, тұтас бір перифраздық тіркеске айналған. Бұл эпитет біз қарастырып отырған ақын Ғали Ормановтың өлеңдерінен де берік орын алған. Мысалы, ақынның:

*Құдия төніп төменге,
Тыңдайды жым-жырт зәулім құз;
Шаншылып биік төбеңде
Көрінед әппақ қарлы мұз [4, 270].*

*Төріңде биік Мыңжылқы,
Төбесі күміс - мұз, ақ қар.
Көрмейді түнде түк ұйқы*

Төгіле өрген бұлақтар [4, 463] – деген шумақтарында «ақ қар, көк мұз» күрделі эпитеті «әппақ қарлы мұз», «күміс мұз», «ақ қар» тіркестерімен берілген. Мұнда аталған эпитеттер әсемдікті, әсерлілікті білдіретін образды көркемдеуші тілдік құрал ретінде жұмсалған. «*Төбесі күміс – мұз, ақ қар*» тармағында келген бұл эпитеттің эмоционалды-экспрессивті бояуы аса күшті. Мұнда *төбесі күміс - мұз, ақ қар*» «биіктік», «қауіп-қатер» деген ұғымның балама атауы ретінде қолданылып тұр. «Әппақ қарлы мұз» ұғымын ақын биіктікпен, асқар биік шыңмен астастырады. Бұдан ақынның сөз жұмсаудағы ерекше талғамы байқалады. Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, «ақ қар, көк мұз» эпитеті қазақ ақындарының басым көпшілігінің өлеңдерінен орын алған. Оны «поэзиядағы жалғастық» деуге де болады. Мәселен, ақын Нұрлан Оразалин «Түс» өлеңінің:

*Шүйлігеді, шеңгелімен бүреді,
тау басына іліп кетіп жүреді.
Таудың басы — **ақ қар, көк мұз...**
Туған үй...
Анам байғұс алып-ұшып жүрегi,*

шамын жағып, от тұтатып жүреді [6, 204] – деген шумағында «ақ қар, көк мұз» тіркесі перифразданып, «шырқау биік», «қауіп-қатер» ұғымдарымен астастырыла берілген. Әлбетте, «ақ қар, көк мұз» асқар биік шыңдарда мәңгі жататыны белгілі. Сондықтан да жоғарыдағы өлең жолдарында аталған тіркес «қатерге бас тіккен пенде ғана биікке ұмтылады», «биіктеген сайын қауіп

те жиілейді» мәнін ұқтыратын даналық сипатқа ие болған. Ал ақын Әділғазы Қайырбековтің «Көктайғақта» өлеңінің:

*Жөн сұрастық, тоқтай ғап,
Көше көк мұз, көктайғақ...
Бұл өмірде көп ғайбат,
Қапылыста құт қонбақ,
Байқаусызда бақ таймақ!
...Мақам төгіп мақпузға,
Масайраған жоқпыз ба?!
Талай адам құлапты*

Тайғанақтап көк мұзда...» [11, 163] – деген жолдарындағы «көше көк мұз, көктайғақ» тіркесі де «қауіп» аяқ астында деген мәнде қолданылған. Ақын мұны «бұл өмірде көп ғайбат, ... Байқаусызда бақ таймақ!» сынды тармақтарында нақтылай түскен.

Ақиық ақын Серік Ақсұңқарұлының «Ақжайықтың аруы» өлеңінде аталған сөз тіркесі ерекше өңде көрініс тауып, екі түрлі реңк береді. Мысалы:

*Кім тауысқан шарлап бұл паң даланы,
Волгамыз да болдырды – қалмады әлі.
Наурызда да Сарыарқа – ақ қар, көк мұз,
Ақжайықтың аруы таңғалады.
Көзге ілікпес қарайған қара жер де,
Қатып қалған ұқсайды дала көлге.
Өзі ақын да, өзі ару перизатты,*

Ақ қар, көк мұз, шошытып ала көрме! [12, 207] – деген шумақта «ақ қар, көк мұз» тіркесі екі түрлі мәнде жұмсалып тұр. Біріншісінде, яғни «Наурызда да Сарыарқа - ақ қар, көк мұз» тармағында Арқада қыстың ұзақ болатындығынан хабар берілсе, ал «өзі ақын да, өзі ару перизатты, Ақ қар, көк мұз, шошытып ала көрме!» деп келетін екінші шумақта кім келсе де мызғымайтын, тоңмойын, бірбеткей кейіпкер бейнесінде берілген.

Нәтижелер. Ақын Ғали Орманов поэзиясы тіліндегі эпитеттерді талдау нәтижесінде мына мәселелер ғылыми тұрғыда шешімін тапты:

- Ғали Орманов поэзиясы тіліндегі эпитеттердің стилистикалық қызметі, өзіне тән белгілері, мазмұны айқындалды;
- Ақын Ғали Орманов поэзиясындағы эпитеттер лингвистикалық негізде зерделеніп, оның тілдік табиғаты мен құрылымы лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан дәйектелді;
- Ғали Орманов поэзиясы тіліндегі соны эпитеттердің көркемдігі стилистикалық бағытта жүйелі талданды.

Сондай-ақ, ақын Ғали Орманов тіліндегі эпитеттерді кейінгі буын ақындары

тіліндегі қолданыстармен салыстыра отырып, ақын өлеңінің бейнелілік деңгейін, стильдік бояуын, эмоционалды әрі эстетикалық тәжірибесін таныдық. Жалпы қай ақынның болмасын өлеңдерінен орын алған «ақ қар, көк мұз» күрделі эпитеті табиғат құбылысын асқан дәлдікпен сипаттауға ықпал етіп, оқырман қауымды айтар ойымен тұтастырып тұр. Қай ақынның өлеңінде болмасын «ақ қар, көк мұз» күрделі эпитетінің эмоционалды-экспрессивті бояулары уақыт ағымына және ақындардың дара танымына орай түлеп-түрленіп отыратыны анықталды.

Ақын Ғ.Орманов поэзиясындағы эпитеттердің қолданыс ерекшелігін және эстетикалық мүмкіндіктерін талдап көрсету арқылы ақынның әдеби тіл дамуына қосқан өзіндік үлесі анықталды. Ғ.Орманов тілінің лингвостилистикалық қыры өлең мәтініндегі эпитеттердің қолданылу ерекшеліктерін ашу арқылы аңғарылды.

Қорытынды. Түйіндей келгенде, ақын Ғали Орманов поэзиясында қолданылған эпитеттер ақынның тіл көркемдігін ғана көрсетіп қоймай, оның дүниетанымын, стильдік ерекшелігін жіті танытатын мазмұнға ие. Ақын өлеңдерінен орын алған *«сұрғылт тас»*, *«сүмбіл қарағай»*, *«зәулім қарағай»*, *«зәулім емен»*, *«зәулім құз»* сынды соны эпитеттер белгілі бір заттар мен құбылыстардың ерекше қасиеттерін айқын көрсету мақсатына орай туындаған. Ақын поэзиясындағы эпитеттер ұлттық таным мен болмысты бейнелі түрде көрсете алуымен, ақынның танымдық деңгейін танытуымен және кейінгі буын ақындарының өлең өрнектерінде өзгеше өрімде өрілуіне үлгі болуымен ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 536 б.
2. Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері. – Алматы: Кие лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – Т. 3 – 368 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
4. Орманов Ғ. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1967. – 664 б.
5. Серғалиев М. Тілім менің – тінім менің. Мақалалар, баяндамалар. – Алматы: Сардар, 2013. – 392 б.
6. Оразалин Н. Жүрекжарды. Таңдамалы жырлар. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 432 б.
7. Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Республикалық Оқулық баспа орталығы, 2006. – 304 б.
8. Қасенов Е. Тілдің қатысымдық және танымдық табиғаты (І.Жансүгіров поэзиясының тілі бойынша). – Алматы: Ғылым ордасы, 2013. – 248 б.

9. Пинкер С. Тіл – инстинкт. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 386 б.
10. Kutybayev Sh., Kassym B., Issayeva Zh., Koblanova A., Moldagali B. Wolf Imagery in London’s White Fang and Aitmatov’s Plakha novels// Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language), 18(1), 2024. 88–98. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10987243>
11. Қайырбек Ә. Назқоңыр. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2020. -176 б.
12. Ақсұңқарұлы С. Адам ата – Хауа ана. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 432 б.

Е. С. КАСЕН¹
Ж. С. АШИРОВ²
В. Х. КУЛМАГАНБЕТОВА³

^{1,2} Казахский Национальный педагогический университет
имени Абая, Казахстан, г. Алматы

³Алматинская область, Отдел образования Илийского района,
Казахстан, г. Алматы

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТИ ЭПИТЕТОВ В ПОЭЗИИ ГАЛИ ОРМАНОВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются эпитеты в стихах поэта Гали Орманова и специфика их употребления. Стилистическое использование эпитетов в поэзии поэта Гали Орманова подтверждается конкретными примерами. Эпитеты в поэзии поэта Гали Орманова сравниваются со смысловыми эпитетами в стихах поэтов следующего поколения и анализируются на конкретных примерах. В вопросе использования эпитетов приводятся мнения ученых Рабиги Сыздыковой и Зейноллы Кабдолова. Эпитеты в поэтическом произведении изучены лингвостилистически. В данной статье аргументированно изложены стилистические особенности, сфера расходования языковых единиц в познании поэта. Выражена своеобразие окказиональных эпитетов, присущих исключительно поэзии поэта Гали Орманова. Наиболее подробно описана и выразительная сущность эпитетов в поэзии поэта. Доказано, что окказиональные эпитеты, имевшие место в стихах поэта, возникли с целью наглядно показать особые свойства тех или иных предметов и явлений. Установлено, что эмоционально-экспрессивная окраска эпитетов в поэзии поэта меняется в соответствии с целью ее применения. Установлено, что какой бы из использован-

ных поэтом эпитетов ни был, он особенно разнообразит и преобразит словоупотребление поэтического текста. В статье говорилось, что эпитеты в поэзии поэта являются единственными языковыми средствами, дающими много информации из мира познания.

Ключевые слова: Эпитет, язык поэзии, эмоциональность, стилистическая особенность, экспрессия, экспрессивность, окказионал, художественное произведение, общенародное употребление.

Y.S. KASSEN¹

ZH.S. ASHIROV²

V.K. KULMAGANBETOVA³

^{1,2} Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Republic of Kazakhstan, Almaty

³ Almaty Region, Department of Education of the Ili District,
Republic of Kazakhstan, Almaty

LINGUOSTYLISTIC FEATURES OF EPITHETS IN GALI ORMANOV'S POETRY

Annotation. This article examines the epithets in the poems of the poet Gali Ormanov and the specifics of their use. The stylistic use of epithets in the poetry of the poet Gali Ormanov is confirmed by concrete examples. The epithets in the poetry of the poet Gali Ormanov are compared with the semantic epithets in the poems of the poets of the next generation and analyzed on specific examples. On the issue of the use of epithets, the opinions of scientists Rabiga Syzdykova and Zeynolla Kabdолоv are given. The epithets in the poetic work have been studied linguistically. In this article, stylistic features and the scope of expenditure of linguistic units in the poet's cognition are presented in a reasoned manner. The peculiarity of occasional epithets inherent exclusively in the poetry of the poet Gali Ormanov is expressed. The expressive essence of epithets in the poet's poetry is described in the most detail. It is proved that the occasional epithets that took place in the poet's poems arose in order to clearly show the special properties of certain objects and phenomena. It is established that the emotional and expressive coloring of epithets in the poet's poetry changes in accordance with the purpose of its application. It is established that any of the epithets used by the poet uniquely transforms and transforms the expression of the word of the poetic text. The article said that epithets in the poet's poetry are the only linguistic means that give a lot of information from the world of knowledge.

Keywords: Epithet, language of poetry, emotionality, stylistic originality, expression, expressivity, occasional, artistic work, popular usage.

References

1. Syzdyk R. Tildik norma jane onyn kalyptanuy [The Language norm and its normalization]. – Astana: Elorda, 2001. – 536 p.
2. Syzdyk R. Gylymı tanym uzikteri [Fragments of scientific knowledge]. – Almaty: Kie lingvoeltanu innovasiyalyk ortalygy, 2009. – T. 3 – 368 p.
3. Kabdолоv Z. Soz oneri [Art of the word]. – Almaty: Kazak University, 1992. – 352 p.
4. Ormanov G. Tandamaly olender [Selected Poems]. – Almaty: Jazyshy, 1967. – 664 p.
5. Sergaliev M. Tilim menin – tinim menin. Makalalar, bayandamalar [My Tongue is my tissue. Articles, reports]. – Almaty: Sardar, 2013. – 392 p.
6. Orazalin N. Jurekjardy. Tandamaly jyrlar [Zhurekzhardy. Selected songs]. – Almaty: An Arys, 2007. – 432 p.
7. Shalabai B. Kazakh tilinin stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language]. – Almaty: Respublikalyk okulyk baspa ortalygy, 2006. – 304 p.
8. Kasenov E. Tildin katysymdyk jane tanymdyk tabigaty (I.Jansugirov poeziyasynyn tili boiynsha) [Participatory and cognitive nature of the language (on the language of I. Zhansugurov’s poetry)]. – Almaty: Gylym ordasy, 2013. – 248 p.
9. Pinker S. Til – instinkt [The language instinct]. – Almaty: Ulttyk audarma burosy kogamdyk kory, 2019. – 386 p.
10. Kutybayev Sh., Kassym B., Issayeva Zh., Koblanova A., Moldagali B. Wolf Imagery in London’s White Fang and Aitmatov’s Plakha novels// Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language), 18(1)., 2024. 88–98. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10987243>
11. Kaiyrbek A. Nazkonyr [Nazkonyr]. – Almaty: Poligrafkombinat, 2020. – 176 p.
12. Aksunkaruly S. Adam ata – Haua ana [Adam – Eve]. – Almaty: Kazakhstan, 2000. – 432 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Қасен Ерлан Сламбекұлы – Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Касен Ерлан Сламбекович – Кандидат филологических наук И.о.ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Kassen Yerlan – Candidate of philological sciences, Associate professor of executive responsibility, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Аширов Жәнібек Сатыбалдыұлы – аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Аширов Жанибек Сатыбалдиевич – старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Zhanibek Ashirov – senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Кулмаганбетова Венера Халмуратовна – Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, Алматы облысы, Іле аудандық Білім бөлімі, Алматы облысы, Іле ауданы, Қазақстан.

Кулмаганбетова Венера Халмуратовна – Преподаватель казахского языка и литературы, Отдел образования Илийского района Алматинской области, Алматинская область, Илийский район, Казахстан.

Kulmaganbetova Venera – Teacher of Kazakh language and literature, Department of Education of ILI district, Almaty region, Ili district, Republic of Kazakhstan.

ГРНТИ 14.07.09

***БАЙБОСЫНОВА М.А.¹,
АЛПЫСБАЕВА Н.Т.²**

^{1,2} Региональный инновационный университет,
г. Шымкент, Республика Казахстан
(e- mail: baybosynova1963@mail.ru¹, nur64ant@mail.ru²)

ОНЛАЙН-КУРСЫ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ ПЛАТФОРМЫ: ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли онлайн-курсов и интерактивных образовательных платформ в обучении русскому языку как иностранному. В последние годы с развитием технологий и интернета онлайн-обучение стало не только более доступным, но и более гибким, что обеспечило значительный рост образовательных платформ для изучения иностранных языков, в том числе и русского. Основное внимание уделяется современным методам и технологиям, которые способствуют эффективному освоению языка в цифровой среде. Рассматриваются такие подходы, как геймификация, адаптивное обучение, мультимедийные ресурсы и мобильные приложения, которые значительно повышают вовлеченность студентов, помогают персонализировать обучение и улучшить результаты. В статье рассматриваются особенности адаптивного обучения, при котором учебный процесс подстраивается под потребности и прогресс студента, что позволяет более эффективно осваивать трудные для себя темы. Также подчеркивается роль мобильных приложений, которые предоставляют возможность изучать русский язык в любом месте и в любое время, а также способствует развитию практических коммуникативных навыков через общение с носителями языка. Особое внимание уделено важности виртуальных классов и видеоконференций, которые предоставляют возможность живого общения с преподавателями и другими студентами. Несмотря на все преимущества онлайн-обучения, статья подчеркивает значимость живого общения и практики с носителями языка, которые остаются важными для полноценного освоения языка. В заключении отмечается необходимость дальнейшего развития и интеграции новых технологий, таких как виртуальная реальность и искусственный интеллект, в процесс обучения русскому языку, что позволит еще более эффективно поддерживать студентов на пути к овладению языковыми навыками.

Ключевые слова: Онлайн-курсы, интерактивные платформы, геймификация, мультимедийные технологии, адаптивное обучение, дистанционное образование

Введение. С развитием технологий и расширением интернета обучение стало более доступным и гибким, что привело к значительному росту онлайн-курсов и интерактивных образовательных платформ. В последние десятилетия российские и международные образовательные учреждения активно внедряют эти ресурсы для преподавания русского языка. Онлайн-курсы позволяют не только преодолеть пространственные и временные барьеры, но и предлагают новые возможности для персонализированного подхода к обучению. Сетевые формы взаимодействия становятся практически повсеместными, так как смартфоны и другие мобильные устройства с непрерывной возможностью выхода в сеть Интернет сегодня имеются у большего числа обучающихся школ и вузов. Все это приводит к кардинальным изменениям в системе образования, направленной на подготовку нового поколения к жизни в информационном обществе, в котором ему нужно уметь оптимально и целесообразно использовать компьютерные устройства, сеть Интернет, информационные и наукоемкие технологии [1].

С развитием информационных технологий и широким распространением онлайн-курсов и мобильных приложений, адаптивные технологии становятся неотъемлемой частью обучения иностранным языкам. Системы искусственного интеллекта и алгоритмы машинного обучения позволяют улучшить процесс обучения и дать студентам возможность двигаться в своем собственном темпе, что особенно важно для изучающих языки, такие как русский, где есть значительные грамматические и лексические сложности. В статье рассматривается, каким образом могут повысить эффективность изучения русского языка, а также какие методы и технологии являются ключевыми для успешного освоения языка в условиях цифрового обучения.

Влияние Интернета на всю сферу образования связано с изменениями форм коммуникаций в сети, их интенсивностью, социальными взаимодействиями, способами передачи знаний и др. [2]. Также важным фактором остается влияние медиаконтента, особенно сети Интернет, на многообразие деятельности и общения обучающихся, которое позволяет вести речь «о новых культурно-исторических орудиях, опосредующих жизнедеятельность подрастающих поколений» (с опорой на теорию Л.С. Выготского о развитии высших психических функций человека), которые современный педагог должен уметь грамотно использовать в своей профессиональной деятельности [3, с. 39]

Материалы и методы. Для исследования были использованы следующие методы:

1. Анализ существующих онлайн-курсов и платформ, предлагающих курсы

по русскому языку. Рассматривались как международные ресурсы, такие как Duolingo, Babbel, Coursera, так и отечественные платформы, например, «Русский как иностранный» от Московского государственного университета и «Тотальный диктант».

2. Обзор научных статей и публикаций, посвященных проблемам и особенностям онлайн-обучения, его влиянию на мотивацию и вовлеченность учащихся.

3. Практическая оценка эффективности некоторых курсов через обратную связь пользователей и преподавателей, а также результаты тестов, представленных на платформах.

4. Сравнительный анализ различных методов обучения (геймификация, адаптивные тесты, мультимедийный контент) в контексте их влияния на успехи студентов.

Для решения задачи подготовки выпускников школ к жизнедеятельности в информационном обществе и реализации ими в дальнейшем непрерывного образования является актуальным вопрос формирования навыков самостоятельной познавательной деятельности обучающихся, где на первый план выходит не только усвоение знаний, но и овладение способами данного усвоения, развитие познавательных сил и творческого потенциала обучаемых, где основополагающими установками будут «научиться учиться» и «научить учиться» [4].

Результаты и обсуждение. Использование онлайн-курсов и интерактивных платформ демонстрирует значительное улучшение в обучении русскому языку как для начинающих, так и для более опытных студентов. Организационно-техническое оснащение образовательных учреждений само по себе не приводит к существенному росту качества обучения без изменения подходов к обучению, а также без внедрения новых форм и методов, направленных на активизацию познавательной деятельности обучающихся [5]. При этом принцип интерактивности, как способность взаимодействовать (обмениваться, взаимно влиять) или находиться в режиме интерактивного диалога, становится ключевым, и его необходимо учитывать при проектировании стратегий обучения и при реализации взаимодействия участников образовательного процесса в сети [6]. В данном случае под интерактивным диалогом понимается «взаимодействие пользователей с программой, при реализации развитых средств ведения диалога, обеспечивающих возможность обучающимся самостоятельно выбирать варианты содержания учебного материала и режимы работы с программой. Взаимодействие с компьютером при интерактивном режиме выражается в том, что каждый запрос пользователя вызывает ответную реакцию программы, а реплика программы востребует ответа пользователя» [7].

Рассмотрим ключевые факторы, влияющие на эффективность этих методов:

1. Геймификация и мотивация. Внедрение элементов игры в процесс обу-

чения (например, начисление баллов за выполнение заданий или прохождение уровней) значительно повышает вовлеченность студентов. На платформе Duolingo, например, учащиеся получают награды за успешное завершение уроков и могут соревноваться с друзьями, что стимулирует их продолжать обучение. Один из самых популярных подходов к цифровизации образования — **геймификация**. Внедрение элементов игры в процесс обучения значительно повышает мотивацию учащихся, что особенно важно для изучения сложных языков. Платформы как Duolingo и Memrise активно используют элементы игры: баллы, уровни, достижения, соревнования между студентами. Это поддерживает мотивацию учащихся продолжать занятия даже если они сталкиваются с трудными темами.

Кроме того, геймификация помогает создать комфортную атмосферу, в которой ошибки воспринимаются как часть процесса обучения, а не как неудачи. Это способствует снижению языкового барьера и повышению уверенности студентов.

2. Адаптивное обучение. Использование адаптивных технологий позволяет платформам персонализировать курсы в зависимости от уровня знаний и индивидуальных потребностей студентов. Так, курс на платформе Coursera подбирает задания на основе прогресса студента, что помогает оптимизировать время и усилия для достижения лучших результатов.

3. Мультимедийные технологии. Включение видео, аудио и анимаций делает обучение более интересным и позволяет учащимся работать над восприятием языка в разных контекстах. На платформе «Русский как иностранный» используются анимационные ролики для объяснения грамматических правил, что помогает студентам визуализировать трудные концепты.

4. Интерактивность и обратная связь. Онлайн-платформы обеспечивают мгновенную обратную связь, что позволяет учащимся быстрее осознавать свои ошибки и исправлять их. Это особенно важно для изучающих русский язык, где ошибки в грамматике и произношении встречаются часто.

5. Удобство и доступность. Онлайн-курсы позволяют студентам обучаться в удобное для них время, не зависимо от расписания традиционных занятий. Это особенно важно для тех, кто не может посещать занятия из-за различных причин (географических, профессиональных, временных).

6. Интеграция онлайн-курсов и платформ

Практика показала, что при использовании интерактивных технологий обучения эффективно можно решать задачи по активизации индивидуальных интеллектуальных процессов обучающихся с пробуждением у них внутреннего диалога; созданию условий для понимания и усвоения обучающимися новой информации; индивидуализации педагогического взаимодействия, где обуча-

ющиеся переводятся в позицию субъектов воздействия; организации двусторонней связи с обменом информацией между участниками образовательного процесса [8].

Современные онлайн-курсы и платформы играют ключевую роль в обучении русскому языку как иностранному. Такие ресурсы, как Coursera, edX и российские платформы, например, «Русский как иностранный», предлагают курсы, которые включают как теоретические материалы, так и практические упражнения. Важной особенностью является возможность адаптации учебного материала под уровень знаний студента, что способствует индивидуализации обучения. Онлайн-курсы, такие как курс Московского государственного университета, используют современные мультимедийные материалы: видеоуроки, интерактивные задания, тесты. Эти элементы делают процесс обучения более увлекательным и доступным для студентов.

7. Адаптивные технологии и персонализированное обучение

Цифровизация позволяет реализовать персонализированное обучение, при котором курс автоматически подстраивается под индивидуальные потребности и прогресс студента. Программы, такие как Rosetta Stone и Duolingo, предлагают персонализированные задания на основе результатов предыдущих упражнений, что помогает студентам быстрее осваивать сложные темы. Адаптивные системы могут отслеживать ошибки учащихся, а затем предлагать дополнительные упражнения для закрепления материала.

Особенно важно, что эти платформы позволяют развивать сразу несколько аспектов языковой компетенции: понимание на слух, грамматику, лексику и произношение, что значительно повышает эффективность обучения. Примером успешной адаптивной платформы является Duolingo. Эта платформа использует игровые элементы и алгоритмы, автоматически регулирующие уровень сложности уроков в зависимости от успехов пользователя. Например, если студент делает частые ошибки в конкретной грамматической категории, Duolingo предлагает ему дополнительные упражнения для закрепления материала.

Lingvist — еще одна платформа, которая использует адаптивные технологии для обучения языкам. Она базируется на анализе большого массива данных и подбирает уроки с учетом индивидуальных характеристик пользователя. Для изучающих русский язык это означает не только адаптивные задания по грамматике и лексике, но и уроки, основанные на реальных коммуникативных ситуациях.

Существует также ряд приложений, предназначенных исключительно для изучения русского языка. Платформа «Русский как иностранный», например, предлагает интерактивные уроки, где студент может самостоятельно выбрать скорость освоения материала, а система автоматически адаптирует содержание уроков под его уровень.

Однако, несмотря на успешные примеры, некоторые студенты отмечают недостаточную глубину адаптации. Например, в некоторых приложениях контент остается довольно общим, без глубокой настройки под конкретные потребности учащихся.

8. Мобильные приложения и их роль

Мобильные приложения также является важным инструментом для изучения русского языка как иностранного. Платформы, такие как Lingvist, Busuu, и HelloTalk, позволяют учащимся изучать язык в любое время и в любом месте. Они предлагают короткие интерактивные уроки, идеально подходящие для мобильных пользователей. Эти приложения также позволяют пользователям общаться с носителями языка, что способствует развитию коммуникативных навыков.

Кроме того, данные приложения часто включают элементы «повседневного» общения, такие как фразы, используемые в обычной жизни, что позволяет учащимся быстрее адаптироваться к реальной языковой среде.

9. Использование виртуальных классов и видеоконференций

В условиях цифровизации важным инструментом стали **виртуальные классы** и платформы для видеоконференций, такие как Zoom и Skype. Эти ресурсы позволяют преподавателю проводить онлайн-занятия с использованием видеосвязи, что дает возможность преподавать язык в живом общении. Виртуальные классы позволяют не только передавать информацию, но и проводить интерактивные упражнения, диалоги, ролевые игры, что имитирует реальные ситуации общения.

Такие методы помогают создать динамичную атмосферу и эффективнее развивать устную речь. Студенты могут не только слушать и читать, но и активно участвовать в беседе с преподавателем и другими студентами.

Однако существуют и определенные проблемы. Например, **ограниченная возможность общения с носителями языка** или преподавателями может затруднять изучение, особенно на начальных уровнях. Также, несмотря на все преимущества, некоторые студенты могут испытывать трудности с самоорганизацией и мотивацией в условиях дистанционного обучения. Также можно отметить плюсы и минусы электронного обучения, такие как, свобода выбора и индивидуальный график — главные достоинства электронного обучения. Если школьник учится через интернет, он самостоятельно планирует расписание. Легко совмещать онлайн-образование с дополнительными секциями и кружками — например, не придется жертвовать утренней тренировкой в бассейне в угоду уроку за партой. Другое преимущество электронного обучения в современном образовании — независимость от локации. Неважно, где школьник — в Европе, Азии, Штатах или Новой Зеландии. Всё, что нужно для обучения, —

компьютер или планшет с выходом в интернет. Можно учиться из любой точки планеты, и это делает образование доступным. Минусы электронного обучения, перестроиться на новый лад не всегда легко. Потребуется время, чтобы привыкнуть к новому режиму учёбы в онлайн-формате. Всё будет по-другому — не нужно рано просыпаться, одеваться и куда-то ехать к первому уроку. Но появятся новые обязанности — вовремя подключиться к вебинару или выполнить домашку на сайте до дедлайна. Решение: выбрать платформу, где адаптироваться помогут наставники.

Выводы. Онлайн-курсы и интерактивные платформы являются мощным инструментом в обучении русскому языку, обеспечивая доступность, гибкость и персонализированный подход. Для повышения эффективности онлайн-обучения важно сочетать различные технологии: геймификацию, мультимедийные материалы и активную обратную связь. Однако, несмотря на все плюсы цифровых образовательных ресурсов, важно помнить о значении живого общения и практики с носителями языка, что остается важным дополнением к обучению через интернет.

В будущем стоит развивать и интегрировать новые методы, такие как виртуальная реальность и искусственный интеллект, чтобы еще более эффективно поддерживать студентов на пути к овладению русским языком.

Список использованных литератур

1. Крылов Д.А. Виртуальное образовательное пространство как инновационная составляющая техногенной образовательной среды вуза // Современные наукоемкие технологии. 2016. № 9. С. 118–123.
2. Диков А.В. Эволюция интернета от начала до наших дней и далее // Школьные технологии. 2019. №2. С. 3–8.
3. Орлов А.А. Портрет «сетевой личности» в контексте теории поколений // Педагогика. 2019. №10. С. 12–23
4. Абдуразаков М.М. Взаимодействие субъектов образования в информационнообразовательной среде: культура знаний, познания и информационной коммуникации // Педагогика. 2018. №9. С. 39–46
5. Данильчук Е.В., Куликова Н.Ю. Модель формирования готовности будущего учителя информатики к использованию интерактивных средств обучения // Грани познания. 2014. №7(34). С. 70–75
6. Куликова Н.Ю., Данильчук Е.В. Использование мультимедийных интерактивных средств при обучении учащихся школ // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2019. №10(143). С. 72–80.
7. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-

педагогический и технологический аспекты) / И.В. Роберт. 3-е изд. – М.: ИИО РАО, 2010.

8. Тхакушинов А.К., Бибалова С.А., Сиюхова А.М. Интерактивные технологии как средство повышения эффективности процесса обучения // Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2019. №4. С. 133–142.

БАЙБОСЫНОВА М.А.

Аймақтық инновациялық университет, Шымкент қ, Қазақстан Республикасы

АЛПЫСБАЕВА Н.Т.

Аймақтық инновациялық университет, Шымкент қ, Қазақстан Республикасы

ОНЛАЙН КУРСТАР МЕН ИНТЕРАКТИВТІ ПЛАТФОРМАЛАР: ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Мақала орыс тілін шет тілі ретінде оқытудағы онлайн курстар мен интерактивті білім беру платформаларының рөлін зерттеуге арналған. Соңғы жылдары технологиялар мен интернеттің дамуымен онлайн оқыту қол жетімді болып қана қоймай, икемді бола бастады, бұл шет тілдерін, соның ішінде орыс тілін үйренуге арналған білім беру платформаларының айтарлықтай өсуін қамтамасыз етті. Цифрлық ортада тілді тиімді меңгеруге ықпал ететін заманауи әдістер мен технологияларға назар аударылады. Оқушылардың белсенділігін едәуір арттыратын, оқуды жекелендіруге және нәтижелерді жақсартуға көмектесетін геймификация, бейімделген оқыту, мультимедиялық ресурстар және мобильді қосымшалар сияқты тәсілдер қарастырылады. Мақалада адаптивті оқытудың ерекшеліктері қарастырылады, онда оқу процесі студенттің қажеттіліктері мен ілгерілеуіне бейімделеді, бұл сізге қиын тақырыптарды тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, кез-келген жерде және кез-келген уақытта орыс тілін үйренуге мүмкіндік беретін, сонымен қатар ана тілінде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасау арқылы практикалық коммуникативті дағдыларды дамытуға ықпал ететін мобильді қосымшалардың рөлі атап өтіледі. Оқытушылармен және басқа студенттермен тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік беретін виртуалды сыныптар мен бейнеконференциялардың маңыздылығына ерекше назар аударылады. Онлайн оқытудың барлық артықшылықтарына қарамастан, мақала тілді толық меңгеру үшін маңызды болып қалатын ана тілінде сөйлейтіндермен тікелей қарым-қатынас пен тәжірибенің маңыздылығын көрсетеді. Қорытындыда виртуалды шындық және жасанды интеллект сияқты жаңа тех-

нологияларды орыс тілін оқыту процесіне одан әрі дамыту және интеграциялау қажеттілігі атап өтіледі, бұл студенттерге тілдік дағдыларды меңгеру жолында одан да тиімді қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Онлайн курстар, интерактивті платформалар, геймификация, мультимедиялық технологиялар, адаптивті оқыту, қашықтықтан білім беру.

M.A.BAIBOSYNOVA

Regional Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

N.T. ALPYSBAEVA

Regional Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

ONLINE COURSES AND INTERACTIVE PLATFORMS: EFFECTIVE WAYS TO LEARN

Annotation. The article is devoted to the study of the role of online courses and interactive educational platforms in teaching Russian as a foreign language. In recent years, with the development of technology and the Internet, online learning has become not only more accessible but also more flexible, which has ensured a significant growth of educational platforms for learning foreign languages, including Russian. The focus is on modern methods and technologies that facilitate effective language acquisition in the digital environment. Such approaches as gamification, adaptive learning, multimedia resources and mobile applications are considered, which significantly increase student engagement, help to personalize learning and improve results. The article discusses the features of adaptive learning, in which the learning process is customized to the student's needs and progress, allowing them to master difficult topics more effectively. It also emphasizes the role of mobile applications, which provide an opportunity to learn Russian anywhere and anytime, as well as facilitates the development of practical communicative skills through communication with native speakers. Special attention is paid to the importance of virtual classrooms and videoconferences, which provide an opportunity for live communication with teachers and other students. Despite all the advantages of online learning, the article emphasizes the importance of live interaction and practice with native speakers, which remain essential for full mastery of the language.

Keywords: Online courses, interactive platforms, gamification, multimedia technologies, adaptive learning, distance education.

References

1. Krylov D.A. Virtual'noe obrazovatel'noe prostranstvo kak innovacionnaja sostavljajushhaja tehnogennoj obrazovatel'noj sredy vuza // *Sovremennye naukoemkie tehnologii*. 2016. № 9. S. 118–123.
2. Dikov A.V. Jevoljucija interneta ot nachala do nashih dnei i dalee // *Shkol'nye tehnologii*. 2019. №2. S. 3–8.
3. Orlov A.A. Portret «setevoj lichnosti» v kontekste teorii pokolenij // *Pedagogika*. 2019. №10. S. 12–23
4. Abdurazakov M.M. Vzaimodejstvie sub#ektov obrazovanija v informacionno-obrazovatel'noj srede: kul'tura znaniij, poznaniija i informacionnoj kommunikacii // *Pedagogika*. 2018. №9. S. 39–46
5. Danil'chuk E.V., Kulikova N.Ju. Model' formirovanija gotovnosti budushhego uchitelja informatiki k ispol'zovaniju interaktivnyh sredstv obuchenija // *Grani poznaniija*. 2014. №7(34). S. 70–75
6. Kulikova N.Ju., Danil'chuk E.V. Ispol'zovanie mul'timedijnyh interaktivnyh sredstv pri obuchenii uchashhihsja shkol // *Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2019. №10(143). S. 72–80.
7. Robert I.V. Teorija i metodika informatizacii obrazovanija (psihologopedagogicheskij i tehnologicheskij aspekty) / I.V. Robert. 3-e izd. – M.: IIO RAO, 2010.
8. Thakushinov A.K., Bibalova S.A., Sijuhova A.M. Interaktivnye tehnologii kak sredstvo povyshenija jeffektivnosti processa obuchenija // *Vestnik Majkopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta*. 2019. №4. S. 133–142.

Сведения об авторах:

Байбосынова Мухаббат Абдурахимовна – Аймақтық инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент қаласы, Қазақстан

Байбосынова Мухаббат Абдурахимовна – старший преподаватель Регионального инновационного университета, г.Шымкент, Казахстан

Baibosynova Mukhabbat Abdurakhimovna – Senior Lecturer, Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

Алпысбаева Нуржамал Тастановна – Аймақтық инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент қаласы, Қазақстан

Алпысбаева Нуржамал Тастановна – старший преподаватель регионального инновационного университета, г. Шымкент, Казахстан

Alpysbaeva Nurjamal Tastavanna – Senior Lecturer, Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

ГРНТИ18.11.21

Д.Б. БИЖАНОВА¹

Аймақтық инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан¹

(dinara_b_b@mail.ru)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ ҮШІН АҒЫЛШЫН ТІЛІН АУТЕНТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУ

Аңдатпа. Ғаламдық тіл – бұл тек көп адам сөйлейтін тіл ғана емес; бұл көптеген адамдар әртүрлі мақсаттар үшін сөйлейтін тіл, – деп айтқан лингвист Дэвид Кристал, ол ағылшын тілінің ғаламдық тіл ретінде қажеттілігі туралы көп айтқан. Ол ағылшын тілінің әлемде кеңінен қолданылуын және оның халықаралық қатынастардағы рөлін атап өтті.

Түйін сөздер: Тіл, ғалам, лингвистика, ғаламдық тіл, қажеттілік, қолданылу, халықаралық қатынастар, әлем, ғаламдық, технология, білім, ғылым, материал, процесс, маңыздылық, біліктілік, дәстүр, мотивация.

Қазіргі қоғам экономикалық, әлеуметтік және мәдени тұрғыда өзгерістерге ұшырады. Бұл трансформациялар жалпы білім беру жүйесіне де, атап айтқанда жоғары білім беру жүйесіне де қатысты. Қазіргі социумның жаңа экономикалық деңгейге көшуі жоғары мектептің жұмыс істеуіне де әсер етеді. Осыған байланысты техногенді өркениет педагогикасының «антропогендік өркениеттің гуманитарлық педагогикасына» ауысуы жүріп жатыр. Ғасырлар бойы мұғалім барлық оқу үрдісінің негізгі буыны және жетекшісі болды. Шетел тілін оқытудың қазіргі жүйесі негізінен дәстүрлі, бірақ оқытушылардан жиі тұлғаға бағытталған әдістерін қолдануды талап етеді. Көп бөлігі бойынша «шет тілі» пәнінің оқу жоспарларын университеттердің оқу-әдістемелік басқармасы қабылдайды, онда мазмұны, кестесі, оқыту шарттары, қатысу саясаты және бағалау үдерісі сипатталады. Шет тілін оқытудың ерекшелігі ескерілмейді. Бұл жағдайда болашақ маман бәсекеге қабілетті болу үшін авторитарлықтан, гумандылыққа және оқытушы негізгі рөл атқаратын дәстүрлі оқыту процесін, студентке бағытталған оқыту түріне ауысуы қажет.

Жалпы білім беру және шет тілдерін оқыту саласында, атап айтқанда, жеке тұлғаға бағытталған оқыту басым болып табылады. Оқыту мұғалімге немесе оқушыға бағытталған тәсілге, немесе осы екі тәсілдің үйлесуіне бағытталуы мүмкін. «Жаһандық тіл тек көп адамдар сөйлейтін тіл емес; ол көп адамдар әртүрлі мақсаттар үшін сөйлейтін тіл», - деп ағылшын тілінің жаһандық тіл

ретінде қажеттілігі туралы көп айтқан лингвист Дэвид Кристал. Ол ағылшын тілінің әлемде көп қолданылуын және халықаралық қатынастардағы рөлін атап өткен. Кристалдың айтуынша, ағылшын тілі әлемнің түрлі бөліктерінде байланыс тілі ретінде қызмет етеді және бұл оның кең таралуына мүмкіндік береді. Ғалымның ойымен толық келісуге болады, себебі ағылшын тілі бүгінгі күні әлемдегі көптеген түрлі мақсаттар үшін қолданылатын басты тілге айналды. Оның жаһандық тіл ретінде кең таралуы халықаралық қарым-қатынастарда, ғылымда, бизнес пен технология салаларында маңызы өте зор. Ағылшын тілі тек халықаралық байланыс құралы ғана емес, сонымен қатар өз мәдениетімізді, білімімізді және тәжірибемізді әлемге танытудың тиімді тәсіліне айналды. Біздің мемлекетімізде де ағылшын тілінің маңызы жылдан жылға артып келеді. Әсіресе жаһанданған әлемде, Қазақстанның халықаралық аренада бәсекеге қабілетті болуы үшін ағылшын тілін меңгеру - үлкен қажеттілік. Оған қоса, ағылшын тілінің әлемдегі жетекші ғылым, білім және технология тілдерінің бірі ретінде танылуы еліміздің білім беру жүйесінде оны кеңінен енгізуді талап етеді. Ағылшын тілін меңгерту арқылы жастарымызға жаңа білім көздерін ашып, олардың әлемдік деңгейде кәсіби біліктіліктерін арттыруға мүмкіндік береміз. Оқушылардың мотивациясын көтеру үшін дәстүрлі оқыту әдістерінен - шынайы өмірден алынған және ағылшын тілін табиғи түрде қолдануға мүмкіндік беретін материалдар, олар оқушыларға тілді тек теориялық тұрғыда емес, нақты өмірде қалай қолдану керектігін көрсету арқылы, тіл үйрену үдерісіне деген қызығушылықты арттырып, халықаралық деңгейде кәсіби біліктіліктерін дамытуға ықпал етеді. Олар күнделікті өмірде қолданылатын, нақты жағдайлардан алынған материалдар. Мысалы,

Газет және журнал мақалалары

Рекламалар, жарнамалар

Әндер, өлеңдер

Фильмдер, бейнемазмұндар

Интернет-ресурстар (вебсайттар, блогтар)

Сұхбаттар мен подкасттар

Аутентикалық материалдар ағылшын тілін оқыту процесінде маңызды рөл атқарады, себебі олар оқушыларға тілдің шынайы өмірде қалай қолданылатынын көрсетеді. Бұл материалдар оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың мотивациясын көтереді, себебі олар тілді тек теориялық тұрғыдан емес, практикалық тұрғыда меңгеру қажеттігін түсінеді [1, 112].

Сонымен қатар, аутентикалық материалдар оқушыларға грамматика мен лексикадан бөлек тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Ең бастысы, олар ағылшын тілін тек мектептегі оқу

процесі ретінде емес, нақты өмірде қолданылатын құнды дағдылар ретінде ұғынуға көмектеседі. Осылайша, аутентикалық материалдар оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттырып, олардың тілдік қабілеттерін кеңейтетін маңызды құрал болып табылады. Аутентикалық материалдарды тиімді пайдалану үшін мұғалімдер әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы тиіс, себебі бұл әдістер оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға және оларды шынайы өмірде қолдануға дайындайды. Мәтіндерді талдау арқылы оқушылар мазмұнды терең түсініп, өз пікірлерін білдіре алады. Видео материалдар мен фильмдер арқылы оқушылар тыңдау дағдыларын жетілдіріп, мәдениетті танып, дұрыс айтылудың үлгісін көреді. Әндер мен өлеңдер мәтіндерінде жаңа сөздермен танысып, тілдің табиғи ритміне үйренеді. Ал рөлдік ойындар мен пікірталастар оқушыларды шынайы қарым-қатынасқа жақындатады, олардың ағылшын тілінде еркін сөйлеу қабілетін дамытуға көмектеседі [2, 63].

Өз тәжірибемде көргенімдей, қызықты және өзекті материалдар оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мысалы, ағылшын тіліндегі заманауи мақалалар немесе олардың сүйікті әндеріндегі сөздер арқылы оқушылар тек жаңа сөздер үйреніп қана қоймай, оларды күнделікті өмірде қалай қолдануға болатынын да түсінеді. Мұндай материалдар оларды тілді үйренуге ынталандырып, оқу процесіне белсене араласуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, шынайы мәтіндермен жұмыс істеу оқушыларға өз тілдік дағдыларын нақты өмірде қолдануға деген сенімділік береді. Бұл әсіресе тілді үйрену барысында жиі кездесетін қателіктер мен қорқыныштарды жеңуге көмектеседі. Мысалы, тыңдалым немесе оқылым бойынша тапсырмаларды орындағанда, оқушылар шынайы тілдік жағдайларды түсіну арқылы өздерінің қабілеттеріне сенімді бола бастайды. Олардың ағылшын тілін үйрену арқылы шынайы қарым-қатынас жасауға дайын екенін сезінуі оларды одан әрі ынталандырады [3, 52].

Осылайша, тіл үйренудің практикалық маңыздылығын түсінген оқушылар өздерін сенімді сезініп, алға қойған мақсаттарына жетуге деген ұмтылыстары күшейеді [4, 78].

Осы орайда, мен өз тәжірибемде аутентикалық материалдарды оның ішінде әндерді қалай қолданатынымды бөлісуді жөн көрдім. YouTube арнасындағы (<https://www.youtube.com/watch?v=w-JUNYwstpo>) Aleister Kelman-ның «Perfect Tense» өлеңі негізінде ағылшын тілі сабағында видео көрсету арқылы жаңа сөздер мен олардың мағыналарын түсіндіру, меңгерту және қолданылуы бойынша тапсырмаларды ұсындым. Ұстаздар өз сабақтарында қалауларына қарай бұл тапсырмаларды түрлендіріп қолдана алады [5, 17].

1. Видео көру арқылы тыңдалым дағдыларын дамыту

Тапсырма: Оқушыларға видеоны бірнеше рет тыңдату және әрбір тыңдауда жаңа сөздермен таныстыру.

- *Бірінші тыңдауда:*

Видеоны тыңдатып, тек жалпы мазмұнын түсінуге тапсырма беріңіз. Оқушыларға видеоның негізгі тақырыбын айтуға мүмкіндік беріңіз.

- *Екінші тыңдауда:*

Видеодан жаңа сөздер мен тіркестерді жазып алсын. Оқушыларға сөздер мен олардың мағыналарын түсіндіріңіз.

Күтілетін нәтиже:

Оқушылар видеоны тыңдағаннан кейін жаңа сөздер мен тіркестерді түсініп, олардың мағыналарын меңгереді. Олар сөздерді контексте дұрыс қолдануға қабілетті болады.

2. Жаңа сөздер мен тіркестердің мағыналарын түсіндіру

Тапсырма: Видеода кездесетін жаңа сөздер мен тіркестерді мағыналарымен бірге түсіндіріңіз.

Жаңа сөздер:

1. Sing (verb) – «make musical sounds with the voice»

Мысалы: «She loves to «**sing**» in the morning».

2. Understand (verb) – «perceive the intended meaning of words»

Мысалы: «I can «**understand**» what he is saying».

3. Living it up (phrase) – «to do what one pleased; to have an exciting time»

Мысалы: «They were «**living it up**» at the party».

4. Loud (adjective) – «with a great deal of volume»

Мысалы: «The music was so «**loud**».

5. Clear (adjective) – «easy to perceive, understand»

Мысалы: «Her explanation was very «**clear**».

6. Make sense (phrase)– «to be coherent, reasonable, or intelligible».

Мысалы: «This idea «**makes sense**».

7. Translate (verb) – «change written or spoken words into another language»

Мысалы: «I need to «**translate**» this letter».

Күтілетін нәтиже:

Оқушылар жаңа сөздер мен тіркестердің мағынасын түсініп, оларды өздерінің сөйлемдерінде қолдана алады.

3. Жаңа сөздерді сөйлемде қолдану

Тапсырма: Оқушыларға жаңа сөздермен сөйлемдер құру тапсырмасы беріледі.

Мысалы:

1. Sing:

«I love to **«sing»** my favorite songs in the shower».

2. Understand:

«He tried to explain, but I didn't **«understand»** his point».

3. Living it up:

«During the holidays, we were **«living it up»** at the beach».

4. Loud:

«The music was so **«loud»** I couldn't hear anything».

5. Clear:

«The teacher's instructions were very **«clear»**, so I understood the task».

6. Make sense:

«His explanation doesn't really **«make sense»** to me».

7. Translate:

«I need to **«translate»** this email into English».

Күтілетін нәтиже:

Оқушылар жаңа сөздермен дұрыс сөйлемдер құрып, олардың мағыналарын түсіне алады.

4. Видео негізінде сұрақтарға жауап беру

Тапсырма: Оқушыларға видеоны тыңдап болған соң, сұрақтарға жауап беруді тапсырыңыз.

Мысалы:

1. What does the word «sing» mean in the song?

Оқушылар видеодағы контексте «sing» сөзін қалай қолданылғанын түсіндіреді.

2. What does the phrase «living it up» refer to in the song?

«Living it up» тіркесінің әндегі мағынасын түсіндіреді.

3. When do you need to «pause» a video? Give an example.

Оқушылар «pause» сөзін қалай қолдануға болатынын мысалмен көрсетеді.

4. What is the meaning of «make sense» in the context of the song?

«Make sense» тіркесінің ән контекстінде қандай мағына беретіні туралы жауап береді.

Күтілетін нәтиже:

Оқушылар жаңа сөздер мен тіркестердің мағынасын нақты контексте түсініп, олардың қолданылуын дұрыс көрсетеді.

5. Топтық жұмыс

Тапсырма: Оқушыларды топтарға бөліп, әр топқа видео негізінде диалог құруды тапсырыңыз. Әр топ видеоның тақырыбына сәйкес сұрақтар қойып, жауап беруге тырысады. Мысалы:

Топ 1:

- 1.«What was the most exciting part of the video?»
- 2.«How does the singer express the idea of «living it up?»

Топ 2:

- 1.«What do you think of the lyrics? Do they «make sense» to you?»
- 2.«Did you understand the message of the song?»

Күтілетін нәтиже:

Оқушылар видео негізінде пікірталас жүргізіп, жаңа сөздерді қолдана отырып, тілдік дағдыларын жетілдіреді. Мұндай тапсырмалар оқушылардың жаңа сөздер мен тіркестерді меңгеріп, олардың мағыналарын нақты контексте түсінуге көмектеседі. Видеодағы әнді тыңдап, жаңа сөздермен жұмыс жасау оқушылардың тыңдалым, сөйлеу, жазу дағдыларын дамытады. Тапсырмалардың нәтижесінде оқушылар ағылшын тілін шынайы өмірде қолдануға қабілетті болады.

Қорытындылай келе, аутентикалық материалдарды қолдану ағылшын тілін оқытуда маңызды рөл атқарады. Оқушылар шынайы мәтіндер мен видеолар арқылы тілді тек теориялық тұрғыда емес, нақты өмірде қалай қолдану керектігін түсінеді [6,71].

Бұл олардың тілді үйренуге деген қызығушылығын арттырып, мотивациясын көтереді [7,23].

Сонымен қатар, аутентикалық материалдар оқушылардың тыңдалым, сөйлеу, оқу және жазу дағдыларын дамытып, олардың тілдік қабілеттерін шынайы өмірге жақындатады. Мысалы, Aleister Kelman-ның «Perfect Tense» өлеңі сияқты басқа да әндерді тыңдап, жаңа сөздермен жұмыс істеу, әрбір тапсырманың оқушылардың ағылшын тілін терең меңгеруіне ықпал ететіні сөзсіз [8,11].

Оқушылар жаңа сөздер мен тіркестерді контексте қолдану арқылы нақты өмірде бұл сөздерді қалай қолдануға болатынын түсініп, тілді үйрену процесіне деген сенімділікке ие болады. Осылайша, аутентикалық материалдарды тиімді пайдалану арқылы оқушылар өз тілдік дағдыларын жетілдіріп, ағылшын тілін тек білім саласындағы емес, күнделікті өмірде де қолдануға дайын болады. Мұндай әдіс-тәсілдер оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасын арттырып, олардың тілдік және мәдениетаралық біліктілігін қалыптастырады.

References

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press. 2003.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Harlow: Pearson Longman. 2007.
3. Nunan D. Practical English Language Teaching. New York: McGraw-Hill. 2003.
4. Littlewood W. The Task-Based Approach: Some Questions and Suggestions. ELT Journal 58(4). 2004. – 326 б.
5. Жанпейісова Қ.Ә. Ағылшын тілін оқыту әдістемесі. - Алматы, 2013.
6. Мұхамедьярова Қ.М. Тілді үйретудің әдіс-тәсілдері. – Алматы, 2015.
7. Қорғанбаев Қ.Қ. Оқушылардың ағылшын тілін меңгеруінде аутентикалық материалдардың рөлі. - Алматы: «Жазушы» баспасы, 2014.
8. Сыздықова А.Ж. Ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік бағытты қолдану. - Астана: «Фолиант» баспасы, 2016.

Д.Б.БИЖАНОВА¹

Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan¹

(dinara_b_b@mail.ru)

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. Глобальный язык – это не просто язык, на котором говорит большое количество людей; это язык, на котором говорит большое количество людей для разных целей, - сказал лингвист Дэвид Кристал, который много говорил о необходимости английского языка как глобального языка. Он отметил широкое использование английского языка в мире и его роль в международных отношениях.

Ключевые слова: язык, международное общение, Мир, Глобальное, Технология, Образование, международное общение, наука, материал, процесс, важность, квалификация, традиция, мотивация.

Список использованных литератур

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press. 2003.

2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Harlow: Pearson Longman. 2007.
3. Nunan D. Practical English Language Teaching. New York: McGraw-Hill. 2003.
4. Littlewood W. The Task-Based Approach: Some Questions and Suggestions. ELT Journal 58(4). 2004. – 326 б.
5. Жанпейісова Қ.Ә. Ағылшын тілін оқыту әдістемесі. - Алматы, 2013.
6. Мұхамедьярова Қ.М. Тілді үйретудің әдіс-тәсілдері. – Алматы, 2015.
7. Қорғанбаев Қ.Қ. Оқушылардың ағылшын тілін меңгеруінде аутентикалық материалдардың рөлі. - Алматы: «Жазушы» баспасы, 2014.
8. Сыздықова А.Ж. Ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік бағытты қолдану. - Астана: «Фолиант» баспасы, 2016.

D.B.BIZHANOVA¹

Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan¹
(dinara_b_b@mail.ru)

TEACHING ENGLISH THROUGH AUTHENTIC MATERIALS TO ENHANCE STUDENTS' MOTIVATION

Abstract. A global language is not just a language spoken by a large number of people; it is a language spoken by a large number of people for different purposes, said linguistdavid Crystal, who spoke a lot about the need for English as a global language. He noted the great use of English in the world and its role in international relations.

Keywords: language, international communication, World, Global, Technology, Education, International Communication, Science, material, process, importance, qualification, traditional, motivation.

References

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Harlow: Pearson Longman, 2007.
3. Nunan D. Practical English Language Teaching. New York: McGraw-Hill, 2003.
4. Littlewood W. The Task-Based Approach: Some Questions and Suggestions. ELT Journal, 58(4), 2004, p. 326.

5. Zhanpeisova K.Ä. Methodology of Teaching English. Almaty, 2013.
6. Mukhamedyarova Q.M. Methods and Techniques of Language Teaching. Almaty, 2015.
7. Korganbayev Q.Q. The Role of Authentic Materials in Students' English Language Acquisition. Almaty: «Zhazushy» Publishing House, 2014.
8. Syzdykova A.Zh. Applying a Communicative Approach in Teaching English. Astana: «Foliant» Publishing House, 2016.

А.Н. ДОСМАЙЛОВА¹

Ж.С. АКИШЕВА²

Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан ¹

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан ²

(e-mail: a.dosmailova@satbayev.university¹, z.akisheva@satbayev.university²)

ТЕРМИНДЕРГЕ ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР МЕН ТЕРМИН ДЕФИНИЦИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада жалпы тіл білімінде терминдерге қойылатын негізгі талаптар мен термин дефинициясының маңызы туралы ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды. Термин ғылымның қандай да бір саласына жататын ұғымға қатысты сөз немесе сөз тіркесі ретінде берілген анықтамаларға баса назар аударылды. Терминге берілген анықтамалардың көп болуы термин ұғымын тануға кедергі жасамайтындығын қарастырылды. Ғалымдардың терминді ерекше сөз немесе сөз тіркесі ретінде қарастыра отырып көрсеткен негізгі белгілері көрсетілді. Термин табиғатын анықтауда дәстүрлі критерийлер қалыптасқанымен, зерттеушілердің пікірлері әртүрлі екені анықталды. Терминдердің құрылымына, оның мағынасына, қолданылу ерекшеліктеріне байланысты да ерекше талаптар қойылады. Сондықтан, термин таңбалық бірлік ретінде тілдің үш түрлі семантикалық, синтаксистік және прагматикалық аспектісінде қарастырылды. Терминнің мазмұнына қатысты семантикалық қарама-қайшылықтың болмауы, бір мағыналық, толық мағыналық, синонимдердің болмауы сияқты талаптары айқындалып, кестемен берілді. Термин дефиниция көмегімен ұғымды анықтайды, яғни термин сөздер терминологиялық сөздіктерде дефиниция арқылы беріледі. Терминнің дефинициясын терминге қойылатын негізгі талап деп қарастырамыз. Арнайы ұғымның ара-жігі, терминнің мағынасы дефиниция арқылы анықталатындықтан дефиниция белгілі бір түсініктің мағынасын ашу үшін жасалады, яғни, нақтылықтың бөлігі болып табылады деп тұжырымдалды. Терминге дефинициясының берілуі терминге қойылатын негізгі талаптардың бірі екені қазақ тіл біліміндегі ғалымдардың пікіріне сүйене отырып дәлелденді.

Түйін сөздер: терминология, термин, терминологиялық бірлік, терминологиялық жүйе, ұғым, логика, дефиниция, дефинитивтілік принцип, семантизация, синтаксистік, прагматикалық.

Кіріспе. Ғылым-білімнің кез келген саласының тілі немесе терминологиясы болатыны белгілі. Термин және терминологиялық жүйесіз бірде-бір ғылымның, техникалық, кәсіби, өндірістік саланың дамуы мүмкін емес. Терминология – тіл білімінің негізгі зерттеу саласы. Бұл сала көптеген терминологиялық жүйеден құрылады және терминдер сол саланы сипаттап қана қоймай, тану, даму дәрежесін, ғылыми, кәсіби деңгейлерін де көрсетеді, айқындайды. Әрбір ғылым термині – адам іс-әрекетінің жемісі, сондай-ақ ғылыми білімнің көрсеткіші. Нақты терминологиялық жүйелер аясындағы терминдер белгілі бір шеңберде ғана қолданылып, шектеулі мағынаға ие болады. XX - ғасырдың соңғы он жылдығы мен XXI - ғасырдың басын ғылыми прогрестің қарқынды дамыған кезі деп айтуға болады. Қазіргі кезде ғылым-білімнің жыл сайын жаңа жетістіктерге ие болуы жаңа терминдердің пайда болуына алып келіп отыр. Әрбір терминнің дефинициясы болады және күнделікті қолданылатын сөздерден ерекшелігі терминологиялық өрісінде бір мағыналы қасиетке ие болады. Терминдер белгілі бір ғылыми концепциясымен байланысты, онда ғылыми зерттеулер мен олардың теориясы көрініс табады. Белгілі бір дефиниция берілген кез келген сөз сол ұғымды анықтайтын термин бола алады. Білімнің жаңа саласында нақты термин табылғанша сипаттамалы дефиниция қолданылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Академик Ө. Айтбайұлы «Қазақ сөзі» еңбегінде: «Жалпы, термин жасау дағдысында Ахмет Байтұрсынұлы ұстанған ең басты принципті анық аңғарамыз. Оның бірі және ең негізгісі – термин жасауда қазақ сөзінің өз мүмкіндігін сарқа пайдалану. Термин жасау принципіне ана тілдің ішкі сырын жете пайдаланды дегенде де, біз А. Байтұрсынұлының өзге озық ел тілдерінің грамматикалық категориялар түзудегі тәжірибесін терең меңгергенін байқамай тұра алмаймыз», - дейді [1, 29 б.]. Ғалым аталған еңбекте А.Байтұрсынұлының термин жасаудағы еңбегіне талдау жасай келе оның термин жасаудағы үлгісінің маңызын, оның таптырмайтын үлгі екені айтады және «қазақ терминологиясының негізін салған А. Байтұрсынұлы» деп түйін жасайды. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарасты қалыптастырып, келелі ой қозғаған академик Ө. Қайдардың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» еңбегі болды [2]. Терминге берілген анықтамалар сан алуан, мысалы академик І. Кеңесбаев пен профессор Т. Жанұзақов терминге мынадай анықтама береді: «Ғылым мен техниканың, көркемөнер мен қоғам өмірінің алуан түрлі саласына байланысты қолданылатын, тұжырымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері, атау сөз» [3, 66.]. Академик Ө. Айтбайұлы: «... термин дегеніміз, ең алдымен, негізінен, белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика болып табылады. Оның басты белгілері: дәлдік, нақтылық, жүйелілік», – деген қорытындыға келеді [4, 63-64]. Ғалым Ш. Құрманбайұлы мынадай тұжырым жасайды: «Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы

деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады» [5]. Байқап отырғанымыздай, термин – терминологиялық лексиканың бірлігі ретінде көп қырлы және күрделі ұғым. Сондықтан да, осы күнге дейін терминнің мәнін көрсететін және оның барлық типологиялық түрлерін қамтитын жалпы тіл білімінде қабылданған бірізді анықтама жоқ екенін аңғарамыз.

Ғылымның белгілі бір саласының қарқынды дамуының нәтижесінде терминдер ғылыми мәтіндерде, бұқаралық ақпараттық құралдарда көрініс таба бастайды. Терминдер ғылыми нақтылығын жоғалтқанда, қолданылу аясы кеңейіп, бейтерминденуі процесінен өтеді, яғни концептуалдылығын, жүйелілігін, бір мағыналығын жоғалтады да термин ұғымы жалпыланып, бұрынғы термин күнделікті қолданылатын сөзге айналады. Сөйтіп, мұндай сөздер жалпы лексикалық бірлікке айналады. Терминологтар терминді ерекше сөз немесе сөз тіркесі ретінде қарастырып, мынадай белгілерін көрсетеді:

- терминнің ұғыммен байланысы;
- термин ұғымының нақтылығы;
- терминнің бір мағыналығы;
- стильдік жағынан бейтараптығы және экспрессияның жоқтығы;
- терминнің аталымдық қасиеті;
- терминнің жүйелілігі.

Термин табиғатын анықтауда дәстүрлі критерийлер қалыптаса бастағанымен, зерттеушілердің пікірлері әртүрлі.

Лингвистикалық еңбектерде терминнің ең басты ерекшелігі ретінде ұғыммен байланысы көрсетіледі. Термин белгілі бір ұғымды білдіреді. Бұл ұғымның өзіндік мағынасы арнаулы құралдар арқылы берілсе де, байланыс өз тұтастығын жоғалтпауы қажет. Термин құрылымы тұрғысынан сөз не сөз тіркесі болғанымен, онда міндетті түрде бір ғана ұғымды білдіретін белгі болады. Мысалы, логикалық сөздікте терминге мынадай анықтама берілген: «Ғылыми тәжірибеде термин деп белгілі бір ұғымның атауы қабылданады» [6. 594 б.]. Терминге логикалық тұрғыдан анықтама беруде бірқатар зерттеушілер кез келген сөзді термин ретінде қарастырады. Терминдер әртүрлі бірліктерден құралады: ғылыми терминдер, ғылымның, техниканың және ауыл шаруашылығының арнаулы лексикасы, адамның қызметі мен мүддесіне байланысты, бірақ ғылым мен техникаға қатысы жоқ лексиканың кейбір семантикалық топтары, адамның қызметі мен мүддесіне байланысты, кәсіби лексика семантикалық топтары – спорт, өнерге қатысты лексика. Қорыта айтқанда «термин» сөзін өте кең пайдаланудың нәтижесінде көптеген анықтамалар пайда болады. Термин білім немесе қызметтің қандай да бір саласына жататын ұғымға қатысты сөз немесе сөз тіркесі ретінде, түсінілетін анықтаманың маңызы зор. Дегенмен,

терминге берілген анықтамалардың көп болуы термин ұғымының бірыңғай түсінілуіне кедергі жасамайтындығын атап өткен жөн.

Талқылау мен бақылау. Ғылым саласында терминді белгілі ұғымды білдіретін сөз немесе сөз тіркесі ретінде қарастырылатын әртүрлі көзқарастар туралы А.С. Герд мақаласында былайша көрсетіледі: «1) терминдердің лексикалық мағынасы бар, бірақ олар білдіретін ұғымға сай келмейді; 2) терминдердің ұғымды білдіретін лексикалық мағынасы болады; 3) терминдердің мағынасында ұғым бар, бірақ олардың лексикалық мағынасы жоқ; 4) терминдер тереңдетілген ғылыми ұғымды, сондай-ақ қарапайым ұғымды да білдіруі мүмкін» [7, 103б.].

Тіл білімінің терминология саласында жүргізілген зерттеулерде терминді анықтайтын бірнеше тәсілдер бар. Солардың бірі – терминді тілдің негізгі бірлігі сөзбен өзара қарым-қатынасын қарастыру, яғни терминді сөзге қарама-қарсы қою. Бұл термин теориясын қалыптастырудың өте тиімді тәсілінің бірі болып табылады, термин семантикасын зерттеудің басты ұстанымы болып есептеледі. Дегенмен терминді сөзге қарсы қоя отырып зерттеуде де бірқатар пікірталастар бар. Себебі терминнің өзі де – сөз.

Терминнің тілдік табиғатын қарастырып, оған жан-жақты сипаттама беруде ғалымдар оның лингвистикалық белгілерін ерекше атап көрсетеді. Терминнің тілдік бірлік ретіндегі ерекшелігі, оның лексикалық бірлік қызметінде де айқындалады. Терминнің лингвистикалық мәнін анықтау мақсатында оның негізгі белгілері мен қасиеттеріне нақтырақ тоқталуды жөн көрдік.

Ғалым Ш. Құрманбайұлы термин мағынасының дәлдігі туралы былай дейді: «Термин атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі. Терминологиядағы шарттылық тұрғысынан келгенде бұл талап та орындала бермеуі мүмкін. Біз термин мағынасының дәлдігі туралы сөз қозғағанда бұл талапты оның дефинициясының дәл берілуіне қатысты қойған дұрыс деп пайымдаймыз» [5]. Академик Ө.Айтбайұлы термин дәлдігін қамтамасыз ететін үш түрлі факторды атап көрсетеді: «1) термин білдіруге тиісті ұғым белгілерін дәл іріктеп алу; 2) термин жасау кезінде пайдаланылатын орын компоненттері мен элементтерін дұрыс саралау; 3) термин жасау барысында осы аталған бөліктердің (элементтердің) органикалық бірлігі қамтамасыз етілуге тиіс» [4, 26б.].

Сонымен қатар, терминнің құрылымына, оның мағынасына, қолданылу ерекшеліктеріне байланысты да ерекше талаптар болуы қажет екенін көреміз. Термин таңбалық бірлік ретінде тілдің үш түрлі аспектісінде (семантикалық, синтаксистік және прагматикалық) қарастырылады. Терминнің мазмұнына қатысты семантикалық қарама-қайшылықтың болмауы, бір мағыналық, толық мағыналық, синонимдердің болмауы сияқты талаптар қойылады:

1) терминнің өзі белгілейтін ұғымға сәйкес болуы (терминнің терминологиялық мағынасы мен оның лексикалық мағынасының арасында қайшылық болмауы тиіс);

2) бір терминология шеңберінде бір форма бір ғана мағынада қолданылуы тиіс;

3) терминнің мағынасы ол белгілейтін ұғымнан тар болуы тиіс, яғни оның мәні шектеулі болуы керек;

4) белгілі терминологиялық жүйенің шеңберінде терминнің синонимдері болмауы тиіс.

Оны былайша көрсетуге болады:

1-сурет – Терминге қойылатын талаптар

Терминдер үнемі өздеріне қойылған талаптарға сай келе бермейді, себебі көптеген терминдер көпмағыналылық қасиетіне ие болып, ұғымдарға сәйкес келмеуімен бірге синонимдер қатарын да толықтырып жатады.

Терминнің құрылымына қойылатын талаптар:

1) тіл нормаларына сәйкестік (кәсіби жаргондардың болмауы, екпін, жалғау және т.б. фонетикалық және грамматикалық нормалардан ауытқуларға жол бермеу);

2) әдеби тілге тән емес тілдік формаларды ауыстыру немесе оларды тіл нормаларына бағындыру;

3) қысқа да нұсқа болуы;

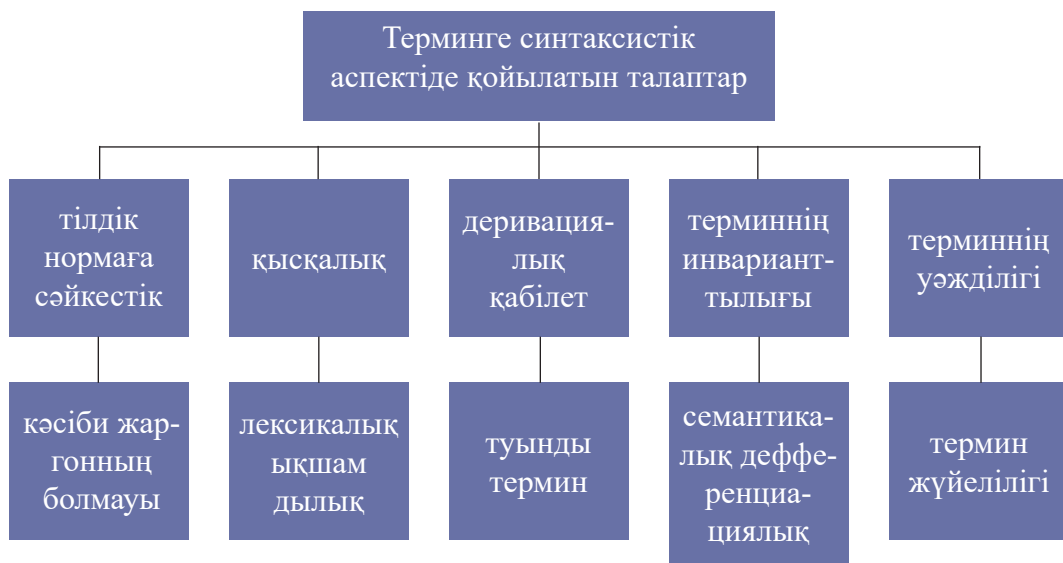
4) терминнің деривациялық қасиеті;

5) терминнің инварианттылығы (түрінің өзгермейтіндігі);

6) терминнің уәжділігі (семантикалық құрылымы бойынша термин түсіндіретін ұғымды беру мүмкіндігі);

7) терминнің жүйелігі (терминнің түрінде оның термин жүйесіндегі орнын және басқа ұғымдармен байланысын көрсету).

Терминдердің құрылымында көрсетілген белгілер олардың жіктемелердегі орнын анықтап, құрылымда ұғымды беретін белгілердің болуы терминдердің жүйелігі болып табылады.

2-сурет – Терминге синтаксистік аспектіде қойылатын талаптар

3-сурет – Терминге прагматикалық аспектіде қойылатын талаптар

Интернационалдық терминдер мамандардың халықаралық қарым-қатынасы барысында ғылыми және техникалық ақпаратпен алмасудың көбеюінен туындайды. Ә. Қайдар қазақ терминологиясының негізгі принциптері жайлы еңбегінде жер жүзінде ірі-ірі бірнеше тілдерде қолданылып, халықаралық деңгейде ғана танымал болған терминдер мен атаулар ғана «интернационалдық» мәртебеге ие бола алатынын жазады [1, 63-64]. (Қайдар, 2014).

Ескіріп бара жатқан терминдер қазіргі заманғылармен ауыстырылады, сөйтіп терминнің заманға сай болу талабы іске асады. Терминнің дұрыс дыбысталуы, айтылуға қолайлы болуы және белгілі бір салада ғана қолданылуы, қажетсіз ассоциацияның туындамауы ескерілуі керек. Бір термин бірнеше ұғымды белгілеу үшін де қолданылуы мүмкін, бұл терминологиялық полисемия және омонимияның туындауына немесе бірнеше терминнің бір ұғымды белгілеу үшін қолданылатындығы синонимия тудырады.

Терминнің семантикасы көп жағдайда оның білім саласындағы ұғымдар жүйесіндегі орнына байланысты, сондықтан әрбір терминнің мағынасы осы жүйедегі басқа терминдердің мағынасымен үйлестіріледі. Мұнда термин табиғатының екі жақты қасиеті айқын көрінеді, яғни термин ғылымның логикалық жүйесіндегі ғылыми ұғымның логикалық анықтамасында орын алатын таңба ретінде және термин тілдік бірлік ретінде қаралады. Бірінші жағдайда, термин өзінің мағынасымен нақты ұғымдар жүйесінде нысанды дәл белгілеуі тиіс, екінші жағдайда ол бірқатар лексикалық белгілер және қасиеттермен қатар сипатталуы тиіс. Терминнің семантикасына оның белгілі бір категорияға жататыны әсер етеді (заттар, процестер, құбылыстар, қасиеттер және т.б.), бұл терминнің топтастырылу жүйелігімен анықталады.

Нәтижелер. Термин және дефиниция бірдей дәрежедегі ұғымды білдіреді. *Біріншіден*, дефиниция антикалық дәуірден бастап-ақ логикалық мәселенің шеңберінде қарастырылып келеді, ал ұғым мазмұны логикалық операция ретінде зерттелген. Ойлау туралы ғылыми теория қалыптасқалы бері анықтама барлық логиктердің басты назарында болды. Жаңа заман логиктері логикалық және лингвистикалық анықтамалардың тығыз байланыста екеніне көңіл аударады. *Екіншіден*, дефиницияны зерттеуге арналған еңбектерде дефиниция лексикографиялық семантизацияланудың негізгі құралы ретінде қаралады. Сөздік дефинициясына қатысты зерттеулер лексикографиялық анықтама дегеніміз не, оны қалай құру керек, лексикографиялық дефиниция қандай болады, термин туралы мәлімет көзі ретінде сөздік дефиницияларын пайдалану мәселелері сияқты сұрақтармен байланысты. Қазақ тіл білімінде М. Малбақов бірқатар лексикографиялық еңбектерде синоним ретінде қарастырылатын түсіндірме, дефиниция, анықтама терминдерінің бір-біріне синоним болмайтынын дәлелдеп жазады. Түсіндірме, дефиниция терминдеріне қатысты мәселеде дефиниция-

ны түсіндірменің құрамында қарастырған пікірді мақұлдайды және анықтама түрлерін зерттейді. [8. 62б.].

Ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Терминдер негізінен атау сөздер болып келеді. Терминдердің атауыштық қасиеті (белгісі) үшін оның «дефинициялық» түсіндірмесі болу керек, яғни бір нәрсенің, не құбылыстың тек қана өзіне тән ұғымдық анықтамасы ол сөзді термин етіп танытады. Терминдерді керек ететін әр алуан ғылым салалары болғандықтан сөздің дефинициясы сол ғылымның танымы үшін ұсынылады» [9. 129б.]. Бұл ретте терминге берілген дефиниция арқылы сол ғылым саласын тануға болатынына көз жеткіземіз. Ғалым Ш.Құрманбайұлы терминнің міндетті түрде дефинициясы болатыны туралы былай дейді: «Сөз арқылы ұғым туралы жалпы мағлұмат берілсе, терминнің дефинициясы арқылы сол ұғымды өзге ұғымдардан айыратын оның ең басты белгілері аталып көрсетіледі. Ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес терминнің дефинициясы да толығып, өзгеріске ұшырап отырады. Ғылым неғұрлым дамыған сайын сөз бен терминнің арасы алшақтай түседі. Бұл тәсілмен жасалған терминдер жалпы қолданыстағы сөзден өзі қатысты болатын терминнің өріс пен терминге тән дефинициясы арқылы ажыратылуға тиіс» [5]. Яғни, дефиниция ұғымға сай келеді және оның негізгі мазмұнын береді. Дефиниция ұғымға да, терминге де қатысты, сондықтан терминнің дефинициясы және ұғымы деп айтуға да болады. Термин дефиниция көмегімен ұғымды анықтайды, яғни термин сөздер терминологиялық сөздіктерде дефиниция арқылы беріледі. Арнайы ұғымның ара-жігі, терминнің мағынасы дефиниция арқылы анықталады.

Қорытынды. Әрбір ғылым мен техниканың термині білім саласындағы адамның танымдық қызметінің нәтижесі, ол сол саланың таным құралы және кәсіби-ғылыми білімді сақтаушы әрі берушісі термин болып табылады. Сала терминологиялары сол білімнің ұғымдарын белгілейтін көптеген терминдер жиынтығынан құралады. Терминология терминдік бірліктер жүйесі ретінде ұғымдар жүйесін де айқындайды, терминдер белгілі сала білімін сипаттап қана қоймай, сонымен бірге аталмыш саланың таным деңгейін де көрсетеді. Сондықтан да, терминнің құрылымына, оның мағынасына, қолданылу ерекшеліктеріне байланысты да ерекше талаптар болуы қажет екенін көреміз. Термин ұғымның атауы ретінде шектеулі мағынаға ие болады. Ал бұл ұғымның нақты, терминнің өзінің де мағынасын анықтайтын дефинициялар арқылы орнатылады. Ғылыми мәтінде термин мағынасы дефиниция арқылы беріледі, яғни субъект іс-әрекетінің тілін түсіндіреді, тілдің құралдары арқылы тіл білімін экспликациялайды. Ғылыми мәтіннің толық құрылымына кіреді және оған бағынады, мәтіннің құрамында шағын болады, бұдан термин терминге қойылатын талаптармен қатар термин дефинициясының маңыздылығын тануға болады деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
2. Қайдар Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері I том– Алматы: «Сардар» баспа үйі, 520 б. 2014 ж.
3. Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1956. 84 б.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014 ж. 952 б.
6. Кондаков Н.И. Логический словарь. – Москва: Наука, 1991.
7. Герд А.С. Терминологическое значение и типы терминологических значений // Проблематика определений терминов в словарях разных типов: Сб.ст. – Л., 1976. 101-107 с.
8. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
9. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001 – 230 б.
10. О. Айтбайұлы Основы казахской терминологии V том – Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014. – 384 стр. + 16 стр.

А.Н.ДОСМАИЛОВА

Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К. И. Сатпаева, Алматы, Республика Казахстан

Ж.С. АКИШЕВА

Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К. И. Сатпаева, Алматы, Республика Казахстан

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ТЕРМИНАМ И ВАЖНОСТЬ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕФИНИЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются основные требования, предъявляемые к терминам в языкознании, а также актуализируется важность терминологической дефиниции. Особое внимание уделено определениям терминов как слов или словосочетаний, относящихся к специальной области знания или деятельности. При этом отмечено, что наличие множества определений термина

не препятствует единому пониманию его значения. Приведены основные признаки термина. В статье обращается особое внимание на разнообразие исследовательских подходов к определению природы термина. В то же время отмечается формирование традиционных критериев в оценке данной категории. В зависимости от структуры термина, его значения и особенностей использования, к нему предъявляются особые требования. В связи с этим термин рассматривается как знаковая единица в трех различных аспектах языка: семантическом, синтаксическом и прагматическом. Рассмотрены такие требования к содержанию термина, как отсутствие семантических противоречий, единственное значение, отсутствие синонимов, которые также представлены в виде таблицы. Проанализирован принцип дефинитивности как основное требование к терминам. Указывается на характерные особенности термина, который с помощью дефиниции определяет понятие, то есть слова термины приводятся в терминологических словарях через дефиницию. Поскольку границы специального понятия и значение термина определяются через дефиницию, она делается частью точности, необходимой для объяснения смысла. Доказано, что предоставление дефиниции термину является одним из ключевых требований, согласно мнению отечественных ученых.

Ключевые слова: терминология, термин, терминологическая единица, терминологическая система, понятие, логика, дефиниция, дефинитивность, семантизация, синтаксический, прагматический.

A.N.DOSMAILOVA

Satbayev University Almaty, Republic of Kazakhstan

Zh.S.AKISHEVA

Satbayev University Almaty, Republic of Kazakhstan

BASIC REQUIREMENTS FOR TERMS AND PECULIARITIES OF TERM DEFINITIVENESS

Abstract. The article was guided by scientific conclusions about the basic requirements for terms and the meaning of the scarcity of terms in linguistics. By the scientists there were demonstrated the main features, considering the term as a separate word or phrase. Although traditional criteria began to form while determining the nature of the term, but the opinions of researchers differed from each other's opinions. Special requirements are also imposed depending on the structure of terms, their meaning, and peculiarities of usage. Therefore, the term as a symbolic unit was

considered in three different semantic, syntactic and pragmatic aspects of language.

According to the content of the term, there were defined and given charts, requirements such as no semantic contradiction, unambiguous, full meaning, no synonyms. The principle of definitiveness of a term was considered as a basic requirement for a term. A term defines a concept through definition, that is, the term words are conveyed in terminology dictionaries through definition. It has been suggested that since the meaning of a term is determined by the definition, the definition is made to reveal the meaning of a particular concept, that is, it is part of concreteness. It is proved that assigning a term to a definition is one of the basic requirements for a term, based on the opinion of domestic scholars.

Keywords: terminology, term, terminological unit, terminological system, concept, logic, definition, definitiveness, semantics, syntactic, pragmatic.

References

1. Ajtbajuly O. Қазақ тілінің мәселелері. Voprosy kazahskogo yazykoznanija. – Almaty: Arys, 2007. – 624 b.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің мәселелері I том – Almaty: «Sardar» баспа үйі, 520 b. 2014 zh.
3. Кеңесбаев І., ЗҺанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Almaty, 1956. 84 b.
4. Ajtbajұly Ө. Verbum Kazakh (fundamentales terminologiae Kazakh). Almaty: Rauan Publ., 1997. 240 P.
5. Құрманбайұly SH. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Almaty: «Sardar», 2014 zh. 952 b.
6. Gerd A.S. Terminologicheskoe znachenie i tipy terminologicheskikh znachenij // Problematika opredelenij terminov v slovaryah raznyh tipov: Sb.st. – L., 1976. 101-107 s.
7. Малбақов М. Бір тілді тысіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. – Almaty: Fylym, 2002. – 368 b.
8. Kondakov N.I. Logicheskij slovar'. – Moskva: Nauka, 1991. 56 s.
9. Syzдық R. Tildik norma zhәне оның қалыптануы. – Astana: Elorda, 2001 – 230 b.
10. O. Ajtbajuly Osnovy kazahskoj terminologii V tom – Almaty: Izdatel'stvo «Abzal-Aj», 2014. – 384 str. + 16 str.

Авторлар туралы мәлімет:

Досмаилова Айгүл Нұркешқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы.

Досмаилова Айгуль Нуркешовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева.

Dosmailova Aigul Nurkeshovna – candidate of philological sciences, Senior Lecturer at the Kazakh National Technical University named after K.I. Satpayev.

Акишева Жанар Сапарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің доценті.

Акишева Жанар Сапаровна – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева.

Akisheva Zhanar Saparovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University.

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ

Автор стилі,
орфографиялық хақы сақталады.

Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«ТІЛ-ҚАЗЫНА» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығында
теріліп, беттелді.

Бас редактор **Ә.Қаба**
Жауапты редактор **Г.Тусупова**
Дизайнын және электронды нұсқасын дайындаған
С.Баубек

Редакцияның мекенжайы:

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сауран көшесі, 7А,
Тел.: +7 776 111 81 86
til.qogam@tilqazyna.kz

Беттеуге берілген күні 12.02.2025 ж.
Электронды нұсқаға қол қойылған күні 24.04.2025 ж.
Пішімі 70x100 1/16 Шартты баспа табағы 9.51
Таралымы 110 дана